

श्री सदुपदेशश्रेणी.

[सदुपदेश ४६ मो.]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૬૧૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રત્નકુમાર રા. રા. ૧૧

વિષય ૫૨:૫૨

શ્રીજીવસ્સાધકઅધિકારિવર્ગગ્રંથાવલિ-ગ્રંથાંક ૧૮.

—સંવત ૧૯૭૮ ના કાર્તિક કૃષ્ણ ચતુર્દશીના ૧૨૨ મા મહોત્સવનિમિત્ત—

શ્રી સદુપદેશશ્રેણી.

(૪૬ ના)

—વિષયાનુક્રમણિકા—

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
૧. ઉપાસનાનાં મૂલતત્ત્વો. (નર્મદાશંકર દેવ મહેતા.)	૧
૨. રાજ્યોગ. (જગન્નાથ પ્રો પંડિત.)	૨૨
૩. ગુણ તથા તેનાં કર્તવ્યો. (જો જો કણ્વીયા.)	૩૬
૪. જીર્તનો.	૧૪

—પ્રકાશક—

શ્રીજીવસ્સાધકઅધિકારિવર્ગતરફથી

જેઠાલાલ દેવશંકર દેવ.

—અમદાવાદ—

સર્વાધિકાર સ્વાધીન.

શ્રી જાગ્યોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં જેઠાલાલ દેવશંકર દેવે છાપ્યું.

ખાલીઆ—અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૮.

આવૃત્તિ ૧ લી.

ઈ. સ. ૧૯૨૧.

મદ્ય: ૦-૮-૦.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૮૬૬૬

પ્રસ્તાવના.

સંવત ૧૯૭૮ ના કાર્તિક કૃષ્ણ ચતુર્દશીનો વડોદરામાં શ્રી
શ્રીભયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગનો ૧૨૨ મો મહોત્સવ નિયમાનુસાર પાલન
કરવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રસંગને માટે તૈયાર કરાવવામાં આવેલા
લેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે શ્રીભયસ્સાધક તથા અન્ય સભ્યોનો અર્થ
પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

સંવત ૧૯૭૮ કાર્તિક
કૃષ્ણ ૧૪-સોમવાર.
વડોદરા.

} શ્રીભયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગ.

॥ ॐ श्री ॥

श्रीसदुपदेशश्रेणी.

षट्चत्वारिंशत्तम सदुपदेश.

उपासनानां मूलतत्त्वो.

(अनुसंधान सदुपदेशश्रेणी ४५ ना अंकना पृष्ठ ५१ थी)

आपण्णे आ विषयना प्रथमअंउमां उपासनानां भूततत्त्वोना
प्रकाश करी तेना विमर्श करी ओम निश्चय
अव्ययस्त विषयना कर्यो इ उपास्यदेवता जे प्रकारती होय छे:
अनुवाद. उपास्य अ. (१) अपरदेवता अथवा छष्टदेवता, (२) पर-
परदेवता; उपास्य पर- देवता अथवा अंतर्धामी देवता. तेमां अंतर्धामी
देवता. शब्दानुविद्धा देवता ओके अने अद्वितीय छतां अपरदेवता
उपासना-गायत्री मं- पांय व्यूहमां गमे ते व्यूहमां विग्रह धारण
तना अनुवेधवाणी करी उपास्यरूपे उपासकने उपासनाअनुसार
उपासना. व्यक्त थाय छे: आ उपासना जे प्रकारथी थछ
श्रुते छे ओके शब्दानुविद्धा अने जीञ्ज अर्था-
नुविद्धा. तेमां शब्दाना अनुवेधवाणी ओटले मंत्र, पद अने वर्ण्यथी
रथायेला तनुमा गुंथायेली ते शब्दानुविद्धा. आ उपासनानुं
सर्वोत्तम दृष्टांत गायत्री छे. गायत्रीमंत्रवडे यती संध्योपासना
शब्दानुविद्धा छे. ते-शब्दाना अनुवेधथी योवीस सांध्यतत्त्वती
जबमां गुंथायेली अने पयसिमा प्रणुवात्मक पुरुषने जगवनारी ते
जानवडे त्रासु करनारी गायत्रीविद्या सध्या विद्याओमां पीठस्थाने
रहेली छे. ओओ ते विद्याने सिद्ध करी श्रद्धा नथी तेभने जीञ्ज
पांय व्यूहनी काष्ठपण्ड देवताने लगती विद्याना विमर्श अथवा चिंतन
करवाने अधिकार प्राप्त भतो नथी. तेथी ते आदिविद्या-ओ नामथी
उपासनाआओमां प्रसिद्ध छे. आ आदिविद्याना प्रकाश, मया लेखमां

તથા મેં મયા ઉત્સવમાં પાટીઆઉપર મંત્રોદ્ધાર કરી જે પ્રવચન કર્યું હતું તેવડે અધિકારિ સાધકને અર્થે યથામતિ કર્યો હતો.

આ પ્રસંગે હું હવે અર્થાનુવિદ્ધા ઉપાસનાનું સ્વરૂપ સમજાવવા યથામતિ પ્રયત્ન કરીશ. જેવી રીતે શબ્દશક્તિ અર્થાનુવિદ્ધા ઉપાસ- મંત્રમાં એટલે મંત્રના મહાવાક્યમાં, તેના નાનો ઉપક્રમ. પદમાં અને તેના વર્ણોમાં એટલે અક્ષરોમાં

પ્રસરેલી હોય છે, તેમ અર્થશક્તિ વ્યાપકત- ત્વમાં, મર્યાદિત કલામાં અને ધડાયેલા ભુવનમાં પ્રસરેલી હોય છે. જેમ “ધડો લાવો” આ વાક્યમાં, ધડો, લાવો—એ પદો છે, અને ધકાર, ડકાર, ઝોકાર વિગેરે વર્ણો છે, અને તે વાક્ય, પદ અને વર્ણ ઉચ્ચાર્યરૂપમાં કર્ણગ્રાહ્ય છે, અને લિપિના રૂપમાં નેત્રગ્રાહ્ય છે,

શબ્દના ત્રણ માર્ગ— તેમ “ ધડો ”—એ રૂપવાળો પદાર્થ તેના મંત્ર, પદ અને વર્ણ. ભુવનમાં એટલે આકૃતિવાળા ઘાટમાં, તેમાં તેવા અર્થના ત્રણ મર્યાદિત થયેલા મૃત્તિકાના ખંડ અથવા કલામાં માર્ગ: તત્ત્વ કલા અને અને મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્યના તત્ત્વમાં મળાયેલો છે; ભુવન. શબ્દની ત્રણ તેવી જ રીતે “ લાવો ” એ ક્રિયાપદથી પ્રકટ અધ્વામાં વ્યાપ્તિ, થતો અર્થ વાગુની પ્રેરણાદ્વારા લાવનારના તેવી અર્થમાત્રની શરીરરૂપ ભુવનમાં, તેની ઇન્દ્રિયોરૂપ કલામાં ત્રણ અધ્વામાં વ્યાપ્તિ અને તેના સ્થૂલ શરીરના સચેતન પુટોના અથવા અનુગમ તત્ત્વમાં અંતર્ગત થાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ

લૌકિકદૃષ્ટાન્તથી અર્થ— કરવાના પદાર્થો ભુવન, કલા અને તત્ત્વમાં સર્વાશ વ્યાપ્તિની સમજણ. પદમાં આવે ત્યારે પદાર્થનો સ્ફોટ થયો એમ સમજવું. જ્યાં સુધી એક એક માર્ગમાં

તે પદાર્થ જણાય ત્યાં સુધી તે પદાર્થ તે તે માર્ગમાં સ્ફુટ અથવા વ્યક્ત થયો સમજવો. અને ત્રીજા માર્ગમાં અસ્ફુટ અથવા અવ્યક્ત સમ- જવો. ધણે ભાગે ઉપાસકોને મંત્રના પદાર્થ વ્યક્તાવ્યક્ત દશામાં હોય છે, એટલે સામાન્યરૂપે સમજાયેલા અને વિશેષરૂપે ન સમજાયેલા હોય છે. કેવલ ભાષાજ્ઞાનથી અથવા વ્યાકરણશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી મંત્રના પદાર્થો સંપૂર્ણ સ્ફુટ અથવા વ્યક્ત થતા નથી. તે ભાષાજ્ઞાનથી અથવા વ્યાકરણશાસ્ત્રના અભ્યાસથી મંત્રના પદાર્થોની અભિવ્યક્તિની માત્ર શ્રેણી રચાય છે. એટલે ઉપાસનાનો ગહન માર્ગ માત્ર તે દ્વારેથી ઉઘડે છે, પરંતુ વીથી અથવા પગથીવાળો માર્ગ જંગલમાં આપણે પકડી પ્રવાસ ન કરીએ તો જેમ જૂના પડાય તેમ ઉપાસના-

કાંઈમાં ફેવલ ભાષાજ્ઞાનથી અથવા વ્યાકરણશાસ્ત્રવડે પ્રવેશ કરી જે અર્થમયી પમથી પકડીએ નહિ તો શબ્દગણમાં ગુંચાઇએ. બધાઓ આવા શબ્દગણના જંગલમાં મેં ગુંચાયેલા જોયા છે. તેઓએ મંત્ર-પુરશ્ચરણો બધાં કર્યા હોય છે, પણ ગાઠ જંગલમાં મનુષ્ય ભૂટા પડે અને ગભરાય તેમ આ મંત્રના અરણ્યમાં ભૂટા પડેલા અને ગભરાયેલા જોવામાં આવે છે. જ્યારે પદાર્થો તત્ત્વ, કલા અને ભુવનમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એવી બે દશાવાળા હોય છે, ત્યારે વાક્યાર્થ પણ તેવી બે દશાવાળો હોય છે.

દેવતાનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઉપાસનારૂપ જે કલા છે તે કલા જેણે સિદ્ધ કરવી હોય તેણે મંત્રના પદાર્થો ફેવલ શબ્દના અનુ- વિશદ-સ્ફુટ કરવા જોઈએ, એટલે તે મંત્રને વેધથી દેવતાનો સ્ફોટ ફેવલ શબ્દાનુવિદ્ધ કરી ખેસી ન રહેતાં અર્થા-થતો નથી પણ નુવિદ્ધ એટલે અર્થની પગથીકેપર તેણે ચઢવું અર્થના અનુવેધથી જોઈએ. તે પગથીએ ચઢી જેઓ માર્ગમાં ચાય છે. પ્રયાણ કરે છે, તે દેવતાના ઇષ્ટધામે પહોંચે

છે. તેઓ ઉપાસ્યદેવતાના ભુવનને પ્રથમ પકડે છે, તે ભુવનદ્વારા દેવતાની કક્ષાને પકડે છે. અને તે કક્ષાદ્વારા દેવતાના વાસ્તવ તત્ત્વને પકડે છે. જ્યારે દેવતા ભુવનમાં, કક્ષામાં અને તત્ત્વમાં પ્રવળ થાય ત્યારે જ તે સર્વાંશ સ્ફુટ અથવા વ્યક્ત થાય છે: ત્યારે જ દેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; અને ત્યારે જ ઉપાસકને ઇષ્ટભોગની અથવા ભોક્ષની પ્રસાદદ્વારા સિદ્ધિ થાય છે.

ત્યારે ઉપાસનાને અર્થનાં પગથીએ શી રીતે ચઢાવવી, અથવા અર્થના અનુવેધવાળી શી રીતે કરવી? જેમ અર્થનો અનુવેધ શી બહારના ગામમાંથી ગાઠ જંગલના પ્રદેશમાં રીતે કરવો. ગામ- પેસનાર પ્રથમ જંગલના મુખઆગળની પમ-માંથી ગાઠ જંગ- થીને પકડી આગળ ચાલે છે, તેમ આપણે લના પ્રદેશમાં પેસતા આપણા બહિ:પુરમાંથી અંત:પુરના મહન-પહેલાં જંગલની પ્રદેશમાં દેવતાની શોધ કરવા જવું હોય તો પગથીની પકડ જેવી અંત:પુરના દારઆગળની એક પમથી પક-જરૂરની છે તેવી ડવી જોઈએ, અને તે પગથીએ ચાલીએ તો રીતે બહિ:પુરમાંથી ઇષ્ટદેવતા પદમાં અથવા ધામમાં આપણે જઈ અંત:પુરમાં પ્રવેશ શકીએ છીએ.

કરવાની પમથી.

અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની અનંત પગથીઓમાં પ્રાચીન ઉપા-
 સ્કોએ જેનો નિર્ભયપણે આશ્રય લીધો છે
 અંતઃપુરમાં પ્રવેશ એવી એક સનાતન પગથી તે “ દહરવિદ્યા ”
 કરવાની સનાતન છે. દહર-એટલે સૂક્ષ્મ અથવા ધણો નાનો
 પગથી દહરવિદ્યા. પ્રદેશ. તે વડે આપણા ભોગ અને મોક્ષનાં
 દહરલક્ષણ, વિદ્યા- વિદ્ન કરનારાં કારણો કપાષ્ટ ઇષ્ટદેવતાના ધા-
 લક્ષણ, દહરવિદ્યાનાં મર્મા જે ઉપાસના લઘુ જય તે દહરવિદ્યા.
 બીજાં ચાર નામો, કહેવાય છે. વિદ્યા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એવી છે
 અને તેના અર્થનું કે વિવિધ વાસનાગ્નિને જે ઉપાય કાપે છે
 વર્ણન. (ચત્તિ=કાપે છે) તે વિદ્યા. સૂક્ષ્મપગથીએ

ચઢનારનારની વાસનાગ્નિને જે ઉપાય
 કાપે છે તે દહરવિદ્યા. આ ઉપાસનાનાં બીજાં પણ નામ છે:-(૧)
 હાર્દવિદ્યા, (૨) હૃદયાકાશવિદ્યા, (૩) કંઠંબ્રહ્મવિદ્યા (૪) શૈવવિદ્યા
 હૃદયદેશમાં પ્રકટ થનારી માટે હાર્દવિદ્યા; હૃદયસ્થ આકાશના સ્પર્શથી
 જાગનારી વિદ્યા, માટે હૃદયાકાશવિદ્યા; સ્વરૂપસુખને જાગ્રત્ કરનાર
 ચિદાકાશને લગતી વિદ્યા માટે કંઠંબ્રહ્મવિદ્યા; આપણા સત્ય શિવ-
 સ્વરૂપને આત્મરૂપે ઓળખાવનારી વિદ્યા માટે શૈવવિદ્યા.

આપણા બહિઃપુર એટલે આંગપ્રત્યંગવાળા બાહ્ય શરીરમાંથી
 અંતઃપુરના ગુપ્ત ખંડજો એક અવયવ છે
 હૃદયદેશવર્ણન; જેને શારીર શાસ્ત્રજો હૃદય એવું નામ આપે
 હૃદયશબ્દવ્યુત્પત્તિ. છે. આ અવયવનું નામ હૃદય—એમ શાથી
 આપવામાં આવ્યું છે ? મંત્રજો કહે છે કે મનુ-
 જ્યો પોતાના આત્માનો બીજને બોધ કરાવવા એ ગુહામાં રહેલા
 અવયવનો અંગુલિવડે નિર્દેશ કરે છે તેથી હૃદય કહેવાય છે.
 “ આ હું આમ કરવા સમર્થ છું ”—એવું સાબિમાન બોલનાર
 પોતાની આંગળી પોતાના દેહના ડાબીયાળુના વક્ષઃસ્થલપ્રતિ કરી
 બોલે છે તેથી ગુહાશય, આત્માનું તે ધામ છે એવું સામાન્ય જનો
 પણ સમજી શકે તેથી તે અવયવનું નામ હૃદય એવું આપવામાં
 આવ્યું છે.

ઉપાસનાકાંડમાં ઉપયોગપુરતું આ હૃદયખંડનું જ્ઞાન પ્રત્યેક
 ઉપાસકે આયુર્વેદમાંથી શારીરખંડદ્વારા જાણી
 હૃદય અવયવની ઉ- લેવું જોઈએ. જેઓ ઇચ્છે જાણેલા હોય તેમણે

તપત્તિ તથા રચના “શ્રીઝીઓલોજી”ના કોષપણ પાઠ્ય પુસ્તકદ્વારા જાણવાની અવશ્યતા. તે અવયવનો ઉદ્ભવ, તેની રચના, તેનો ગર્ભોત્પ શારીરશાસ્ત્રના અ- તિમાં કેવી રીતે વિકાસ થાય છે, તે અવયવ- બ્યાસની જરૂર. વડે ગર્ભના ત્રોજ માસથી જે સ્પુરણ થાય ત્યાંથી તે સમગ્ર બાહ્ય આયુષની મર્યાદામાં પ્રાયશ્ચાન્ત જે રુધિરાભિસરણની ક્રિયા થાય છે તેનું જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ. જેમને શરીરનાં આંતર અવયવોની નિરીક્ષા કરવાની છોછ ન હોય તેમણે શયનું પૃથક્કરણ પણ જોવું, અને આં અવયવની ઘટના અને જીવદશામાં તેના વ્યાપાર કેવી રીતે સંકળાયેલા હોય છે તે જાણવું. જેઓ દેહઅંધનમાં પડ્યા છે, અને જેઓ તેની રચના અને વ્યાપારના જ્ઞાનમાં પ્રમાદી રહે છે તેઓ જેલના જાળમાં સાદા કરનાર અંત્યજાતિના છે; જેઓ અંધનમાં રહી જેલની રચના અને વ્યાપાર જાણે છે, જેલના અધિકારીજેવા અંધનાગારમાં પણ સ્વતંત્ર છે, અને તેઓ જેલના અગીયાનો લાલ લઈ શકે છે.

આપણું હૃદયરૂપ અંતઃપુર છે, અને તેનું જીવાશય એવું શારીરશાસ્ત્રમાં બીજું નામ આપવામાં આવે

હૃદયની રક્તાશયરૂપ છે કારણ કે જીવનો એટલે દેહાધ્યક્ષ ચેતનનો દૃષ્ટિસ્થિતિ જીવાશય- નિવાસ તેમાં છે. તે પ્રત્યક્ષરીતે રક્તાશય છે, રૂપા અંતઃસ્થિતિ. પરંતુ વસ્તુતઃ જીવાશય છે. આ અવયવ તેનું બાહ્યરૂપ અથવા ગર્ભના ઉત્પત્તિક્રમમાં પ્રથમ રચનાની નળી માપ સમજવા હા- વચમાં પુલેલી ગાંઠજેવી થાય તેમ ઉદય થઈ થતી વાળેલી મુશ્ટિનું દ્વિખંડ અને ચતુષ્ખંડમાં ઘડાય છે. તેનું બાહ્ય- ઉદાહરણ. તેની સ- રૂપ અને માપ જાણવું હોય તો તમારા જમણા વિશેષ લાવનાઅર્થે હાથનો મૂઠી, અંગુઠ અને તર્જનીની આંટ- કેળના લટકતા ગો- વાળા વાળો, અને તમારી છાતીના ડાબા સ્ત- ટાનું અથવા અધો- નના લાંછનનીચે તે મૂઠી ગોઠવી જુઓ, અને મુખ પુંડરીકનું - તમારી પાંચ આંગળીઓના મૂળના ટેકાની ધારા

ઉપમાન.

તિરકસ ગોઠવાયેલી લાગશે. આ ધારથી તમારી મૂઠીના અંદરથી બે ખંડ પડે છે, અને તે પ્રત્યેક ખંડમાં ઉપર અને નીચે એવા બે અર્વાતર ખંડો પડે છે. આ ખંડોમાંના ઉપરના જમણી બાજુના ખંડમાં તમારી મૂઠી વાળેલી હોય તેના અંગુઠ અને તર્જનીની આંટના વર્ગમાં બે મમતી સમગ્ર શરીરમાંથી ફરીને આવેલા મેલા રક્તને ઠાવે છે, તે લોહી જમણી

બાળુના નીચલા ખંડમાં જાય છે, અને પડદો દબાય છે. તે ખંડ-
 માંથી એક ઊર્ધ્વગમન કરનારી ધોરી રુધિર વહન કરનારી નાડી
 નીકળે છે તે હૃદયના પ્રદેશઉપર આવી બે શાખામાં વહેંચાઈ જઈ
 આપણા ફેફસાંતરફ જોરથી રુધિરને શુદ્ધ થવા ધકેલે છે. જેમ
 સમુદ્રનાં મોઝાં કાંઠાઉપર ફેનવાળું જળ ફેંકે છે, અને કાંઠાઉપરની
 હવા તે ફેનમાં પેસી મોઝાં પાછાં ફરે ત્યારે હવાને પકડી જળ
 જેમ પાછું ફરે છે તેમ ફેફસાંમાં સામી બાળુની પ્રાણુનલિકામાંથી
 આવેલી હવા રક્તના મલને બહાર લાવી તેમાં શુદ્ધ જીવનબલ અર્પી
 રુધિરને પાછું હૃદયતરફ વાળે છે, અને શુદ્ધ અથવા સંસ્કૃત રુધિર
 પાછું વળી હૃદયના ડાબી બાળુના ઉપલા ખંડમાં પાછું રેડાય છે,
 ત્યાંથી ડાબી બાળુના નીચલા ખંડમાં તે રુધિર જાય છે, અને ત્યાંથી
 પુનઃ એક ઊર્ધ્વગામિની નાડી નીકળે છે તેમાં થઈ હૃદયના ઉપરના
 ભાગમાં શુદ્ધ રુધિરનું નીચે ઉંચે બે શાખામાં પ્રસરણ થાય છે, અને
 સમગ્ર શરીરની ધાતુઓનાં પુટોને તે પોષણ આપી તેના મલને
 પોતામાં પકડી પુનઃ વિશુદ્ધિઅર્થે હૃદયદેશમાં આવે છે. રુધિરાભિ-
 સરણુને આ ક્રમ સતત જન્મકાલથી માંડી મરણપર્યંત ચાલ્યા જ કરે
 છે, અને શ્વાસપ્રશ્વાસ, હૃદયનો સંક્રાંત્યવિકાસ, પુરુષસત્ત્વ પ્રસારણ
 અને સંક્રાંત્ય-એક ધૃતીચંત્રજેવો મરણપર્યંત ચાલ્યા જ કરે છે.
 રક્તાશયરૂપ આ હૃદયઅવયવ કદ અને રક્ત એ બેના પ્રસાદમાંથી
 એટલે સારમાંથી પ્રકટ થાય છે, અને તેના ઉપરની બાહ્ય મૂડીની
 આકૃતિ તેના માપ અને બાહ્યરચનાપુરતી બસ છે, પરંતુ તેની
 સવિશેષ લાવના ઉત્પત્તિ થવા અર્થે ઉપાસના-
 હૃદયપુંડરીકનું બાહ્ય કાંડમાં તેને કેળના ફલકાચરૂપે અથવા બીડા-
 આવરણ અથવા બા- ચેલા કમલના ફુલનું રૂપક આપી “અધોમુખ
 ભ્રમરકોશ-પુરીતત્ત્વ પુંડરીક”-નીચેના મુખનું લટકતું કમલ એવી
 પુરીતત્ત્વ શબ્દની રીતે વર્ણવવામાં આવે છે. કેળનો પરિપાક
 બ્યુત્પત્તિ. થયે તેના દેહના સારમાંથી એક ફણગો કૂટી
 એક ફુલના આકારમાં તે ઊર્ધ્વ ફણગો નીચે
 વળે છે, અને ફુલનો ગોટો નીચા મુખનો લટકે છે. આવી જ રીતે
 ગર્ભોત્પત્તિમાં કદ અને રક્તના પ્રસાદમાંથી આ હૃદયપુંડરીક હૃદય
 પામે છે. તે પુંડરીકને બાહ્યપત્રનું ઢાંકણ હોય છે તેને પુરીતત્ત્વ એવું
 નામ આપે છે. કારણ કે તે અંતઃપુરીતે સર્વત્ર ઢાંકે છે, હૃદય-
 અવયવનું તે વસ્ત્ર છે. એક કાગળની બે પડવાળી કાચગી કરી

લટકતા કમળને અંદર દાખલ કરીએ તો હૃદયપુંડરીક પુરીતત્ત્વમાં
 ઢંકાયેલું સમગ્રજ. આ ઢંકાયેલા પુંડરીકને
 હૃદયપુંડરીકના પુષ્પ- પુરીતત્ત્વની અંદર સંક્રાયવિકાસ થવા પુરતો
 પત્રનો કાશ; હૃદય- અવકાશ હોય છે, તે તે પુંડરીકનો ભૂતાકાશ
 અંધિ અથવા ફલકોશ. કહેવાય છે. તે આભપત્રરૂપ પુરીતત્ત્વપરાંત
 અંધિરથ નાડીસૂત્ર. તે અવયવનાં પુષ્પપત્રો હોય છે તે હૃદયના
 તેનું હૃદયપુંડરીકના ઉપરના ચાર ખંડોની રચના રચે છે. તે પુષ્પ-
 વ્યાપારઉપર નિયં- પત્રોની અંદર જેમ કેળાંનાં ફલનો કાશ હોય,
 ત્રણ-તેનું નામ હિતા. તેવો સારભૂત હૃદયઅંથી રૂપ કાશ હોય છે,
 હિતાશબ્દનું નિર્વચન. જેમાં થઈ રુધિર જ આવ કરે છે. આ
 હૃદયનો અંતર-અ- હૃદયઅંધિરૂપ ફલકોશની પણ અંદર એક સૂત્ર
 હિર નાડીખંડ, મધ્ય અથવા નાડી હોય છે. જેમ કેળના ગર્ભમાં
 નાડીનો સુષુમ્ણાસાથે મધ્યદોરી હોય છે અને તેને ફલગર્ભ વળ-
 સંબંધ; તેનો બ્રહ્મ- ગેલો હોય છે, તેમ આ હૃદયઅંધિના
 રંધ્રદ્વારથી મંડલા- ભીતરમાં નાડીસૂત્ર હોય છે. આ સૂત્રવડે
 ભિમ્બાનીસાથે હૃદયનો સંક્રાય વિકાસ થયાં કરે છે, અને
 સંબંધ. તે નાડીસૂત્ર હૃ-મંદિરના અંદરથી બહાર
 પુરીતત્ત્વમાં નીકળી શિરાન્નલરૂપે જ્ઞાનતંતુ

અને ક્રિયાતંતુના તથા અંધિઓના નિયામક મગજસાથે પૃથ્વંશમાં
 રહેલા વિશુદ્ધચક્રમારફત સંબંધ ધરાવે છે. આ હૃદયપુંડ-
 રીકની અંદરની અંધિની નિયામક શિરાન્નલને હિતા એવું નામ
 આપવામાં આવે છે, કારણ કે તે જીવનું હિત કરવામાં સદા જાગતી
 રહે છે. આ હિતાનાડીઓ ઉપાસનાકાંડમાં ૧૦૧ વર્ણવવામાં આવી
 છે. તેમાં ૧૦૦ શિરાઓ દેહના પૃથ્વંશસાથે સંબંધ થઈ સમગ્ર
 દેહની આબુખાબુ વીજળીના તારની પેઠે ગુંચાયેલી હોય છે, પરંતુ
 તેમાંની એક નાડી પૃથ્વંશમાં થઈને બિર્ધગમન કરનારી હોય છે. તે
 નાડી મૂલાધારથી ઉત્પન્ન થઈ સહસ્રદલપદ્મપર્યંત જનારી દેહની
 મધ્યનાડીમાં વિશુદ્ધચક્રના કેન્દ્રથી જોડાઈ એક થઈ જાય છે. આ
 મધ્યનાડીનું નામ સુષુમ્ણા છે, કારણ કે તે જીવનું પરમ સુખ શામાં
 રહ્યું છે તે જણાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તે સોયના અગ્રજેરી
 નળીના આકારની (સુષિર=છિદ્રનળી) હોય છે. તેનું બીજું નામ
 બ્રહ્મનાડી છે, કારણ કે તે વડે બ્રહ્મલોકનો સંબંધ જીવને ભૂલોકમાં
 રજા છતાં થઈ શકે છે. આ એક બિર્ધગામિની નાડી પૃથ્વંશના મધ્ય-

દેરીમાં થઇ આપણા મસ્તિષ્કના સદ્બદ્ધપદ્ધત્તમાં-અર્થેજમાં Arobrum કહે છે તે મસ્તિષ્કખંડમાં થઇ-અભરંધ્રદ્વારા સૂર્યમંડલના અભિમાનીના પ્રાણવાહક રક્તમસાથે જોડાય જાય છે. આ દેહથી પરભાગમાં જે નાડીનું અનુસંધાન થાય છે તે આપણા ભૌતિક તેજથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તેમ નથી, પરંતુ યોગજ્ઞધર્મવડે જે તૃતીય દષ્ટિ-આધાનામની ઉધડે છે તેવડે પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. દેહનો નાડી-સંબંધ જેમ પ્રત્યક્ષ તારવડે વીજળીનું પ્રસારણ થાય તેવો હોય છે; જ્યારે દેહજહારનો મંડલાભિમાનીસાથેનો સંબંધ વગર તારની વિજળીના પ્રસારણજેવો છે. જ્યારે દેહમાં ભૂતાકાશમાં થઈ સૂર્ય-કિરણો નાડીઅૂદમાં પ્રવિષ્ટ થઇ પિંડનું દિતાદ્વારા પોષણ કરે છે, ત્યારે દેહજહાર તે નાડીઅૂદ ચિત્તાકાશમાં શાંતી જાય છે, અને ચિત્તાકાશનો ક્ષોભ કરી મંડલાભિમાનીને જીવની ઉપાસનાના સંદેશ પહોંચાડે છે.

હૃદયપ્રદેશવર્ણનનો હૃદયદેશના વર્ણનનો સારસંગ્રહ કરીએ સારસંગ્રહ. તે તે આ પ્રમાણે થાય છે:—

આપણું અંગપ્રત્યંગનાળું અજમય શરીર તે અહિં:પુર છે. તેમાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મનો શારીરાત્માતરીકે નિવાસ છે તેથી તેને ઉપાસકો બ્રહ્મપુર એવું નામ આપે છે તેની અંદર નાભિથી એક ગ્રહેંત ઉચ્ચ વક્ષ:સ્થલના પોલાણમાં ડાબી બાજુએ આપણું એક અંત:પુર છે. તેનું નામ હૃદય છે. તે અધોમુખ પુંડરીકના આકારનું અને આપણી વાળેલી મુઠીના માપનું છે. તે પુંડરીકને એક માલ-પત્રકાશ છે તેનું નામ પુરીતત્ત્વ છે. તે પુરીતત્ત્વ અને હૃદયપુંડરીકની વચ્ચે ભૂતાકાશનો અવકાશ છે તેથી તે હૃદયના સંકેતવિકાસને સ્થાન આપે છે. તે પુંડરીકને પુષ્પપત્રનો એક કાશ છે તે વડે તે હૃદયના ચાર ખંડ રચે છે. તે ખંડમાં રુધિરાભિસરણના સતત પંપ ચાલ્યાં કરે છે. આ ખંડોની રચના કરનાર પત્રોને પુંડરીકદલ એવું નામ અપાય છે. તે હૃદયના પુંડરીકદલની અંદર હૃદયઅંધિ છે. જેને દલકોશની ઉપમા અપાય છે, તે હૃદયઅંધિરૂપ દલકોશના મધ્યમાં એક સૂતરૂપા નાડી છે. તે હૃદયની અંધિમાં થઈ, પુંડરીકના દલકોશમાં થઈ, તે દલકોશમાંથી પુંડરીકના આલ્પપત્રકાશમાં એટલે પુરીતત્ત્વમાં થઈ તે પુરીતત્ત્વની આગળ પાછળ ૧૦૧ શિરામલનું રૂપ પકડી એકતાર રજ્જૂનુંરૂપ પકડી કંઠસ્થ વિશુદ્ધચક્રના કેંદ્રમાં જોડાય છે; આ સઘળી નાડીઓને દિતા એવું નામ આપવામાં આવે

છે. તેમાં જે વિશુદ્ધ્યકર્મા ભળી જનારી તે ભળી ગયા પછી સુષુ-
મ્ણા નામવાળી થાય છે, તે સહસ્ત્રલપદ્ધમાં ઉંચે જાય છે; અને
તે ભૂમધ્યના તૃતીય આગ્નાયક નામની દષ્ટિના કેન્દ્રનો સંબંધ કરી
દ્વાદશાન્તકેન્દ્ર (મગજની બેઠકમાં તાલુરથાને આવેલું અને નાસિકા
રંધ્રથી બાર અંગુલિ અંદર જ્યાંથી શ્વાસમાં લેવાયતો વાયુ વાયુ-
નલિકામાં પેરી ફેફસામાં જાય છે તે સ્થાન) બેઠી બહારંધ્ર-
પર્યંત તંતુરૂપે જાય છે. પિંડમાં તેનો અવધિ બહારંધ્રમાં આવે
છે, પરંતુ તે ત્યાંથી સૂર્યરશ્મિજલમાં શ્વેત જાય છે, અને
અદૃષ્ટ થયેલી સુષુમ્ણા સૂર્યનાં રશ્મિજલદ્વારા મંડલાભિમાની-સૂર્ય-
પિંખના અધ્યક્ષના હૃદયગુદાસાથે મંબદ્ધ થાય છે, અને આપણા
હૃદયમાં થતી ઉપાસનાનાં ભાવરૂપ મોજાને મંડલાભિમાનીની હૃદય-
ગુદામાં પ્રતિધ્વનિતરીકે પ્રકટાવે છે. આ પ્રમાણે પિંડની બહારંધ્ર-
સાથેની પગથી છે, અને તે આપણા અંતઃપુરદ્વારથી એટલે દહર
(નાના) હૃદયદ્વારથી આપણે પકડી શકીએ છીએ. તે પગથી પક-
ડવાનું પિંડભુવનમાં અથવા બહારંધ્રભુવનમાં બીજું કોઈ દ્વાર નથી, તેથી
આ અગમ્ય માર્ગનું સ્વરૂપ પ્રત્યેક ઉપાસકને જાણવાની જરૂર છે,
નહિ તો તેઓને શબ્દગ્નહન! જંગલમાં ભૂલા પડવાનો સંભવ છે.

આ ગહન જંગલમાં ભૂતા ન પડાય તેટલા સાફ-હાર્દવિદ્યાના
આરંભમાં નીચેનો મંત્રામ્નાય પ્રત્યેક ઉપાસકે
દહરોપાસનાના આ- ભણવો. તેનો ક્રેયઃસિદ્ધિમાં નિવિઘ્નતાઅર્થે
રંભમાં ભણવાનો જપ કરવો; અને દહરવિદ્યાનો માર્ગ સદા
અને ચિંતવવાનો સર્વદા સ્પષ્ટ નકશાજેવો પ્રકટ રહે તેટલાસાફ
મંત્રામ્નાય. તેનો તેના અર્થનું ચિંતન કરવું:—

ભાવાર્થ.

ૐ શ્યામાચ્છબલં પ્રપન્ને શ્વલાચ્છયામં પ્રપન્ને ।
અશ્વદ્વય રોમાણિ વિધૂય પાપં, ચંદ્રદ્વય રાહોર્મુખાત્મમુચ્ય
ષ્ટ્વા શરીરમકૃતં કૃતાત્મા મહાલોકમભિસંભવામીતિ
અભિસંભવામીતિ ॥ (છાન્દોગ્ય.)

“ પ્રણવમંત્રનો સરહસ્ય ઉચ્ચાર કરનાર હું ઉપાસક આ ધન-
જેવા શ્યામ હૃદયપુંડરીકના મધ્યધામમાંથી નાડીદ્વારા મંડલાભિમા-
નીના વિચિત્ર-શબ્દ-હૃદયગુદામાં જઈ છું. તે શબ્દમાંથી હું શ્યામ
પ્રદેશમાં આવું છું. જેમ અથ યાકેલો પોતાનાં રોમ ઉભાં કરી

ધુળને ખંખેરી નાંખે તેમ હું શ્વલભાંથી શ્યામમાં આવતાં પાપને ખંખેરી નાંખું છું, અને જેમ રાહુના મુખમાંથી છૂટેલો ચંદ્રમા અહરણના અવધિએ પોતાની સ્વાભાવિક ચંદ્રિકાથી સુશોભિત જણાય છે તેમ હું અવિદ્યાના આવરણમાંથી છૂટેલો આ ભાતિક શરીરથી પર થઈ મારા સ્વાભાવિક-અનૃત્તિમ-ચૈતન્યમય બ્રહ્મલોકરૂપ સત્યસ્વરૂપને મેળવું છું-ખરેખર મેળવી રહ્યો જ છું.”

આ દહરપ્રદેશની પગથીએ ચઢતા પહેલાં ઉપરનો મંત્રામ્નાય તમે વારંવાર જપજ્ઞે. તે જપવડે તમારાં સર્વવિદ્યો દૂર થશે, અને તમને ચતુર્દશ જુવનમાંના જડ અજડ કોઈ પણ પ્રાણીપદાર્થ પ્રતિ-બંધ કરવા સમર્થ થશે નહિ.

દહરવિદ્યાનો આરંભ. આ પ્રમાણે જપ કરી પગથીએ હૃદય પ્રદેશમાં ચઢ્યા પછી દહરવિદ્યાની શ્રુતિ તમને સંભળાવે છે કે:—

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वैश्वदेहरो-
ऽस्मिन्मन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाच बि-
जिज्ञासितव्यम्. (छान्दोग्य,)

“ આ બ્રહ્મપુરમાં જે નાતું પુંડરીક છે તે પુંડરીકની અંદર જે સૂક્ષ્મ આંતર આકાશ છે તેની અંદર જે છે તેનું અન્વેષણ કરવું અર્થાત્ તેના ઉપાસના કરવી, અને તેના સાક્ષાત્કાર કરવો. ”

આ શ્રુતિવાક્યમાં પહેલો ભાગ તમને હૃદયપ્રદેશવર્ણનથી સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે. બીજા ભાગમાં નીચેના પદાર્થો

મૂલ શ્રુતિના સૂત્ર વા- આવે છે:—

ક્રમમાં વિચારવાના (૧) હૃદયપુંડરીકમાં એક સૂક્ષ્મ આંતર પદાર્થો (૧) આકાશ, આકાશ નામની દેવતા છે.

(૨) આકાશની અં- (૨) તે દેવતાની અંદર એક દિવ્ય તત્ત્વ દરતું તત્ત્વ, (૩) અથવા વસ્તુ છે.

તેનું ઉપાસ્યત્વ; (૪) (૩) તે વસ્તુ ઉપાસ્ય છે.

તેનું જ્ઞેયત્વ. (૪) તે વસ્તુ જ્ઞેય અથવા સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે.

આ ચાર અર્થોનો સ્ફોટ ઉપાસકે કરવાનો છે. જેમ શબ્દના અનુવેષવડે અર્થભાન થાય, તેમ અર્થના અનુવેષથી અર્થદેવતાનું અથવા ચૈતન્યનું ભાન થાય છે. શબ્દસૃષ્ટિમાંથી અર્થસૃષ્ટિનો ઉદય અને અર્થસૃષ્ટિમાંથી પ્રત્યય સૃષ્ટિનો ઉદય. આ પ્રમાણે જ્યારે શબ્દ,

અર્થ અને પ્રત્યય—એટલે લાન—એકાકાર થાય ત્યારે દેવતાનો—ચૈત-
ન્યનો સ્ફોટ થયો કહેવાય છે. જેમ “ઘટ” શબ્દ ધકાર ટકાર
ધૃત્યાદિ વર્ણથી રચાયેલો છે અને તે શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારા અથવા ત્રિપિતા
આકારમાં મહુર્ગાદિ યષ્ઠ તે શબ્દના અર્થગ્રહણ કરાવનારી સંકેત
નામની પગથીએ ચઢનારને “ઘટ” એ નામવાળો બાહ્યઅર્થ બાહ્ય-
પ્રદેશમાં રહ્યા છતાં બુદ્ધિના પ્રદેશમાં સ્ફુટ થાય છે, તેમ આકાશ
શબ્દ, આકાશ નામવાળો અર્થ, અને તે આકાશનામવાળો અર્થનું
બુદ્ધિપ્રદેશમાં—ચિત્તાશયમાં ઘોતન થવું જોઈએ.

આપણે આકાશ શબ્દથી શું સમજીએ છીએ? તે શબ્દ

અથવા નામવડે આપણે એવું સમજીએ છીએ

આકાશ—શબ્દનું કે આ સધળા ધાન્દ્ર્યગ્રાહ્ય પદાર્થો અને તેનાં
નિર્વાચન, આકાશ બુવનો પછી તે શબ્દની ઘટનારૂપ હોય;
શબ્દમાં સમાયેલા કે રૂપરશ્મીની ઘટનારૂપ હોય કે રૂપની ઘટના
સૂક્ષ્મત્વ, સર્વગતત્વ રૂપ હોય કે રસની ઘટનારૂપ હોય કે ગંધની
સર્વસામાન્યત્વ—એ ઘટનારૂપ હોય—અમે તે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી
ત્રણ જાણો. પકડાય એવું મૂર્તરૂપ હોય તે મૂર્ત રૂપને પોતામાં

હરવા કરવા દે, તેની ગતિઆગતિમાં અવકાશ

આપે, પોતે તે અવકાશ આપવામાં કાષ્ઠ રીતે કપાય નહિ; તેના
હરવા કરવામાં તેની ગતિઆગતિમાં, તેના પરિણામજન્ય
સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના ભેદમાં નિર્વિકાર રહે એવું એક વ્યાપક
તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વને સામાન્ય જનો બુદ્ધિમાં ઉતારી પણ
શકતા નથી, તોપણ વિજ્ઞાનવિદો સમગ્રી જાણે છે કે સર્વ
મૂર્તપદાર્થોમાં સંયોગી એક દ્રવ્ય છે જે દ્રવ્ય આ એટલે સર્વ આજુએ
આકાશતે—એટલે જળકે છે. આ દ્રવ્યના ત્રણ મુખ્ય ધર્મો છે:—
(૧) તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે એટલે કે મૂર્ત પદાર્થો; તે પદાર્થની મૂર્તિ
અથવા બુવનને ઘડનાર અણુઓ, અને તે બુવન ભેદાતાં જે રશ્મિનાં
અંશુઓ (Eleotrons) નીકળે તે સર્વને પોતામાં માતા પોતાના
બાલકને ઉત્સાંગમાં ધારણ કરી રમાડે તેમ રમાડે છે. આ કારણથી
જે દ્રવ્ય અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. અને પોતે તત્ત્વશૂનિકામાંથી કલાના
રૂપમાં અથવા બુવનના રૂપમાં અવતરતું નથી, અને જે અવતરે છે
તે સ્વયંશ્રુ આકાશ નહિ, પરંતુ વાયુના અધિકરણાત્મક અંશ જે
હીન થયેલો તે વ્યક્ત થાય છે.

ચન. ચિત્તજ્ઞમાં ગું- ઉપાસનાયાત્રમાં ચિતાકાશ કહે છે. આ ચાચેલી ચૈત્યની મૂ- ચિતાકાશ શબ્દમાત્રથી ધડાયેલા ભૂતાકાશ- તિઓ. તેને મચ્છીની કરતાં બિચ તત્ત્વથી ધડાયેલું હોય છે. તે ઉપમા. હૈરણ્યગર્ભ તત્ત્વનું નામ ચિત્ત આપવામાં આવે છે. અંતઃ- ચિતાશયમાં તે ચૈત્ય કરચુનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એવાં મૂર્તિઓને જીવની ચાર વ્યાપાર પરત્વે પડેલાં નામ જનાં આ છોડી દેવામાં આકાશને ચિતાકાશ એવું નામ સાથી આપ- આવે છે. વામાં આવે છે, અને મનનું આકાશ, અથવા બુદ્ધિનું આકાશ અથવા અહંકારનું આકાશ

એવું નામ કેમ આપવામાં આવતું નથી? આ પ્રશ્નનું ઉત્તર એ છે કે તે નામ હેતુગર્ભિત છે. ચિત્તશક્તિનાં જ્ઞાન, ઇચ્છા અને ક્રિયારૂપ કિરણો જ્યારે અંધિનુંરૂપ પકડી એક બોક્તાસાથે સમગ્ર સંસાર- યાત્રાની નિવૃત્તિપર્યંત ટકી રહે છે ત્યારે તે ચિત્ત કહેવાય છે, અને તેના ઉપર જ્યારે પુરુષ જે દૃશ્યશક્તિવાળો પણ ક્રિયાશક્તિવિનાનો પડ્યો છે તે આરૂઢ થાય છે ત્યારે જીવપુરુષના ચિદ્વાસથી પ્રેરાયલી તે ચિત્તમાં પેઢેલી પરમપુરુષની ચિત્તિશક્તિ સંકલ્પવિકરૂપ કરતી, આલોચન કરનારી, નિર્ણય કરનારી, અને અભિમાન ધારણ કરનારી પ્રકટ થાય છે. પરમેશ્વરની આત્મભૂતા ચિત્તિશક્તિ અંધિનું રૂપ પકડી હૃદયમાં સંસારયાત્રાના અરચિપર્યંત ટકે છે તેથી તે ચિત્ત કહેવાય છે, અને તે ચિત્ત અંધિનુંરૂપ પકડી આગીઆ ડીડાજેવું નાનું રૂપ ધારણ કરી એસી રહેતું નથી, પરંતુ સૂર્યમિંજની પેઠે તે પોતાની પ્રમાણે ફેંકે છે અને તેની પ્રમાણી જગમાં મનના, બુદ્ધિના તથા અહંકારના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થનારી સઘળી મચ્છીઓ પક- ડાય છે. સઘળી માનસમૂર્તિઓ આ ચિત્તજ્ઞમાં ગુંચાય છે, અને તેના સંસ્કારો તેમાં એવી અગમ્ય રીતે પડે છે કે તેમાં સપડાયેલું મત્સ્ય કંદી મરતું નથી, પરંતુ તેને અગાધ જગના ઉડાણમાં જતું કરવામાં આવે છે તે એવી સરતે કે અભ્યસયેતન આ જન્મમાં અથવા ગમે તે જન્મોત્તરમાં તેને ઉપર આવવાની આજ્ઞા કરે તો તરત ઉપર આવી હાજરી આપી જાય છે. જેવી રીતે સારી આલ આલવાની સરતે ગુન્હેગારોને ગુન્હાની સાબીતી પછી શિક્ષા કર્યા વિના છોડી દેવામાં આવે, અને કોઈ હાજર થવાનું કહે ત્યારે તેને હાજર થવું પડે છે, તેવી રીતે આ ચિત્તજ્ઞમાં ફસાયેલી માનસ-

મૂર્તિરૂપ શરીરોને જે મહાજલમાં છોડી દેવામાં આવે છે તે ભુવ-
લોકિનું મહાજલ અને તેનું નામ ચિતાકાશ છે. તે આકાશ-સર્વાત્ર
પ્રકાશવાળું-પ્રત્યેક પ્રાણીની ચૈત્ય મૂર્તિઓને એટલે કે ચિત્તમાં ઉભી
કરેલી માનસ મૂર્તિઓને ધારણ કરી રાખે છે, અને જ્યારે જ્યારે
તે મૂર્તિઓને જમાડવી હોય છે ત્યારે તે સૂત્રાત્મા અથવા હિરણ્ય-
ગર્ભના હૃદયના તારને હલાવીએ કે તુરત તે વાસનારૂપે ખડી
થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક ગોલકને અથવા બુલોકના ભુવનને ભૂતાકાશ ઉપરાંત
ચિતાકાશ હોય છે, અને તેમાં સવળી માનસ
બુલોકનું આકાશ તે મૂર્તિઓ તરે છે. મનઃમયી સવળી સૃષ્ટિના
ભૂતાકાશ; ભુવલોકનું પદાર્થો આ ભુવલોકના ચિતાકાશમાં ઉત્પન્ન
આકાશ તે ચિતાકાશ. પામે છે; તેમાં રમતા રહે છે, અને તેમાં
લીન થાય છે.

આ ચૈત્યોના નામ અને રૂપના વાહક ચિતાકાશથી પણ પર
એક આકાશ છે તેનું નામ ચિદાકાશ છે. આ
ચૈત્યમહિત ચિત્તો અ- આકાશમાં ચૈત્યોના આશ્રયભૂત ચિત્ત તથા
ધ્યક્ષ જીવજેતનસાથે તેનાં અધ્યક્ષ ચેતનો તરે છે. આ ચિદાકાશ
જેમાં તરે છે તે સર્વ સંસારધર્મોથી નિર્લિપ્ત છે; તેમાં હિરણ્ય-
અંતર્યામીનું ચિદા- ગર્ભ અથવા સૂત્રાત્માનાં રશ્મિઓ એવી રીતે
કાશ ચિતાકાશથી ગુંથાયેલાં હોય છે કે પોતાના સ્વરૂપમાં રમ-
પણુ પર છે તે નારો કરોળીઓ જેમ કેન્દ્રમાંથી નીચેના
સ્વલોકનું આકાશ ભાગમાં કેતરે, મધ્યલોકમાં જાય અને હસ્તમાં
છે સ્વલોક શબ્દનું આવે તો કેન્દ્રમાં આવી ઠરે તેમ સમગ્ર ભુવ-
નિર્વાચન. લોકની તથા બુલોકમાં પ્રસરેલી ચિતાકાશની
તથા ભૂતાકાશની જલમાં સ્વેચ્છાથી તે ચેતન

વિહાર કરે છે. આ ચિદાકાશ ચેતન સ્વલોકનું કહેવાય છે, કારણ કે
તે સ્વસ્મિન્ન એટલે પોતાના સ્વરૂપમાં રમતે-એટલે રમે છે.

ત્યારે દહરવિદ્યાની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષારે હૃદયપુંડરીકની પગથીએ
ચઢતાં વિચારવાનાં ક્રમશઃ ત્રણ આકાશ છે:
આકાશના ત્રણ પ્રકાર (૧) ભૂતાકાશ જે દેહજહાર અનુભવાય છે
અને તેના બેદક તથા દેહની અંદર પણ પુરીતત્ત્વાં હૃદયપુંડ-
લક્ષણો. રીક જેમાં હાલે છે તે; (૨) ચિતાકાશ જે
હૃદયપુંડરીકની અંદરની હૃદયમંથિને સતેજ

અથવા સંવ્યાપાર રાખે છે તે હૈરણ્યગર્ભના હૃદયદેશમાં જોડાયેલું; અને (૩) ચિદાકાશ જે ચિત્તાકાશની પણ અંદર રહેલું જેમાં ચૈત્ય-સહિત ચિત્ત, તથા તેનું અધ્યક્ષ્યેતન હૈરણ્યગર્ભહૃદયસહિત તરે છે તે અંતર્યામી પરમેશ્વરની સત્તાનું.

દહરવિદ્યાની આરંભશ્રુતિમાં “ જે નાના હૃદયપુંડરીકમાં નાનું અંતરાકાશ ”—એવું જણાવ્યું છે તે હૈરણ્યગર્ભ દહરવિદ્યાની શ્રુતિમાં ચિત્તાકાશ; અને “ તેની અંદર જે કંઈ છે ” જે અંતરાકાશ તથા એવું જણાવ્યું છે તે અંતર્યામીનું ચિદાકાશ, તેની અંદરની વસ્તુ ઉપાસ્મદેવતા અને શેષવસ્તુ તે આ ચિદાકાશ જણુરી છે તેનું નામથી દહરવિદ્યામાં પ્રમેયી છે. દહરવિદ્યાની ૨૬૩૫, દેવતાનું નામ આકાશ છે, અને તે ક્રમશઃ ચિદાકાશ, ચિત્તાકાશ, અને શૂતાકાશ—એ ત્રણ ભૂમિકામાં અંતર્યામી, હિરણ્યગર્ભ અને વિરાટ એ ભાવમાં ક્રમશઃ ઉપાસ્ય છે, અને તે પણ હૃદયપુંડરીકમાં ચિંતવવા યોગ્ય છે.

તમારા મનમાં આ ત્રણ આકાશની ભાવના ખરાખર પ્રકટ થાય તેટલાસારે એક ઉદાહરણ આપું છું. ત્રણ પ્રકારના આકાશ તમે કોઈ પ્રાતઃકાલે રેલવે સ્ટેશનથી ખુલ્લી અને તેમાં રમતા મર્યાદામાં દ્રેનના ઉપડવાના સમયપહેલાં મૂર્ત પદાર્થો સમ- તૈયાર થયેલા એન્જનઆગળ ઉભા રહો તે જવા સારું દૃષ્ટાન્ત. એન્જનમાં કામ કરનારના વ્યાપારથી જે એન્જનમાંથી નીકળ- પારણામો પ્રકટ થાય છે તે ક્લત્ત્ય જેવા તા ધુમાડાનો ધુમટ, હશે. ખુલ્લા મેદાનમાં સર્વત્ર ખુલ્લા પ્રદેશનું તેનાં રજકણો, સમા- આકાશ તમે જેમ શંકા છો તેમાં પંખીઓ નકાલે નીકળી રહી- આમ તેમ ઉડે છે; તેવામાં એન્જનનો મની એટલે વરાળ- ખોલકરનો સ્ટોકર કાલસાને નાંખી હલાવે ની વાળીનો ધુમટ છે એટલે જુગળામાંથી કાળી ધુણીના ગોટ- અને જળનાં કણો, ગોટ નીકળે છે અને એક ધુમટનો આકાર અને પ્રત્યક્ષ બાહ્ય પકડે છે. તેમાં તમે કાલસાની રજકણો અ- અવકાશ અને તેમાં થવા ધુણીના કણો પણ ઉડતા જેમ શંકા ઉડતા પક્ષીઓ વગેરે. છો, તેવામાં વળી પાણીની ગરમી તપાસનાર સ્ટીમ છોડે છે. તે સ્ટીમ એન્જનની બાહ્ય-

એથી નીકળી ભુખરા રંગની વરાળની વાદળી ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પણ ઉંચે ચઢે છે, અને તે ધુમાડાના ધુમટની આગળપાછળ વીંટળાઈ જાય છે. તેમાંની વરાળમાંથી જળના કણો બંધાઈ પાસેનાં વૃક્ષને અથવા આપણ ઉભા રહેલાનાં વસ્ત્રોને બીનાં કરે છે. આ દેખાવમાં ધુમાડાનો ધુમટ, સ્ટીમની એટલે વરાળની વાદળીનો તંબુ, અને એ બેની આગળપાછળ સૂર્યની પ્રકાશ જેમાં પખરાઈ ગઈ છે તેવું બાહ્ય આકાશ—આ ત્રણ રંગો દેખાય છે. તેમાં ધુમાડાનો ધુમટ એ ભૂતાકાશસ્થાને છે; વરાળની વાદળી ચિત્તાકાશસ્થાને છે; અને સૂર્યની પ્રકાશાળો અવકાશ એ ચિદાકાશસ્થાને છે. ધુમાડાના ગોટામાં મેલસાની રજકણો હોય છે તે ભૂતાકાશમાં તરતાં મહ, ઉપ-મહ, નક્ષત્ર ઇત્યાદિનાં જોલકોજેવાં છે; વરાળની વાદળીમાં જે જળનાં કણો બંધાઈ જાય છે તે ચિત્તાકાશમાં તરતાં ચૈત્યો છે; અને તેની આગળ પાછળ અને વસ્તુતઃ બીતરમાં રહેલો અવકાશ જેમાં વરાળની વાદળી તથા જળનાં કણો, તથા ધુમાડાનો ગોટો અને તેમાં હોતાં મેલસાનાં રજકણો, અને પંખી આદિ હોય છે તે સર્વ ચિદાકાશની વિભૂતિ છે. આ બાહ્ય આકાશરૂપ ચિદંબર ન હોય તો આ વરાળની વાદળી અને તેનાં જોલકણો, ધુમાડાના ગોટા અને તેનાં રજકણો ઉત્પન્ન જ થવા ન પામે તો તેમાં રમવાની અથવા તેમાં સ્થિતિની તો વાત જ શી રીતે થાય !

આવું અપૂર્વ વિભૂતિવાળું—અપૂર્વ ભસ્મને ધારણ કરનાર ચિદાકાશ, અથવા ચિદંબર છે, અને તે ચિદાકાશની વિભૂતિ. વિરાટ અને હિરણ્યગર્ભની સત્તાના ભૂતાકાશ અને ચિત્તાકાશથી પણ પર છે.

દહરવિદ્યાનું આ સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મ ચિદાકાશ, ચિદંબર, અથવા ચિદ્ગમન નામનું તત્ત્વ શું તત્ત્વ ચિદાકાશ તત્ત્વ-પ્રતિષ્ઠામાં જ રહે છે કે કલામાં અને ભૂમિમાંથી કલામાં ભુવનમાં અવતરે છે ?—આ દહરવિદ્યાનો અને ભુવનમાં બીજો વિચારણીય પ્રશ્ન છે. અવતરે છે.

આકાશના સૂક્ષ્મત્વ, સર્વગતત્વ, અને સર્વસામાન્યત્વ નામના ત્રણ પ્રસિદ્ધ ધર્મો આ ઉપાસ્ય ચિદાકાશમાં સાર્ધ-કાશ નામની દેવતામાં છે. પરંતુ જેમ ભૂતા-

ચંદ્રકલાવાળું પ્રણવનું કાશમાં સૂર્યમિંમ બૂતાકાશનું નિયામક હોય મિંદુ સયોનિબૌ- છે, જેમ ચિત્તાકાશમાં આદિપુરુષ હિરણ્ય- તિલિંગની ભાવના મર્મનું હૃદય નિયામક હોય છે તેમ આ ઉત્પન્ન કરે છે. ચિદાકાશમાં એક મિંદુસ્થાન ચૈનિસહિત હોય છે. આ સાર્ધચંદ્રમિંદુ આવી

આકૃતિથી પ્રણવની આકૃતિમાં મૂર્ધસ્થાને મૂકવામાં આવે છે. આ ચિદાકાશમાં કેન્દ્રભાવને પામતું મિંદુ સયોનિ એટલે શાકતપ્તવાળું હોય છે. આથી ચિદાકાશની ઉપાસનામાં પ્રણવની અર્ધમાત્રા તથા મિંદુની સંયુક્તભાવના કરવાની હોય છે. પ્રણવનો અકાર, ઉ- કાર, મકાર એ ત્રણ મર્ત્યમાત્રાનો પૃથક ઉચ્ચાર કર્યા પછી અર્ધમાત્રાનો નાદ અને તેનું મિંદુરૂપે એકીકરણ સમસ્ત પ્રણ- વના ઉચ્ચારમાં સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. આ ઉચ્ચાર્ય પરંતુ પરબ્રાહ્મ- નહિ એવો પ્રણવ ત્રીજા પાદની ઊર્ધ્વરેખામાં સ્વબ્રાહ્મ હોય છે, એટલે કે તેનો ધ્વનિ ઉચ્ચાર કરનાર પોતે સાંભળી સમજી શકે છે, પરંતુ બીજો મનુષ્ય તે ઉચ્ચારને સાંભળી તથા સમજી શકતો નથી. પ્રણવની આ સાર્ધચંદ્ર મિંદુરૂપ માત્રા તૃતીયપાદના અવધિની અને તુરીયપાદના આરંભની વચ્ચેની હોય છે. આ માત્ર કેવલ ચિત્તરૂપા અથવા શાંત મિંદુરૂપા નથી તેમ કેવલ ચિત્તરૂપા અથવા ચંચલ અંતઃકરણના કણજેવી પણ નથી, પરંતુ સ્પંદકલાવાળી-ચેતો-

મુખા-ચેતનનો અંકુર કાઢનારી હોય છે.

સચંદ્રકલાવાળું મિંદુ તે ચિદાકાશરૂપ તત્ત્વમાં જે ખંડ ચેતોમુખ તે પ્રણવની ચેતો- થાય છે તેનું નામ રહસ્યશબ્દમાં સોમ મુખા અર્ધમાત્રા અને એતું આપે છે એટલે કે ઉમયા સહિત:

તેનું રહસ્યનામ સોમ:-ક્રિમાશક્તિસદિત શિવ એટલે સાંખ આપવામાં આવે છે. ચિદંબરનું આ સોમ

અથવા સાંખ શબ્દ વાચ્યરૂપ તે તે તત્ત્વની

કલા છે, અને તેનું બાહ્યરૂપ પ્રણવમાં ૭ માં બ્રહ્મવવામાં આવે છે તથા સયોનિ શિવલિંગથી દર્શાવવામાં આવે છે. ભવિષ્યમાં થનારી

રૂદ્ર, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની ત્રણ ગુણમૂર્તિઓ-

સોમ અને અંબક કરતાં પરભૂમિની આ ત્રણ મૂર્તિઓની બનક

શબ્દોનાં નિર્વચન.

(ત્રણાયાં ત્રણ વિષ્ણુ રૂદ્રાણાં અંબક:

બનક: = અંબક:) અંબક નામની અં-

ખાના—ઉમાના—અર્ધ શરીરથી રોકાયેલી સાંખ—અર્ધનારીશ્વરી—
મૂર્તિ તે આ ચિદ્રમનતત્ત્વની કલામાંથી ઉત્પન્ન થનારું ભુવન અ-
થવા વિગ્રહ છે. આ સાંખ વિગ્રહ અથવા ભુવન ચિદાકાશમાં જેમ
ચિત્તાકાશમાં ચૈત્યો ઉભાં થાય, જેમ ભૂતાકાશમાં ભૌતિક પદાર્થો
ઉભા થાય તેમ ઉપાસકની ઉપાસનાના પ્રભાવથી આવિર્ભાવને પામે
છે. તે સાથેત સનાતન સાંખવિગ્રહ અથવા ઉમાસદિત શિવની
ત્રિનયના મૂર્તિ જે ત્રણ ગુણમૂર્તિઓની પ્રાણપ્રદા છે તે તે જોએ
પ્રકટ કરી ચિદાકાશમાં યજ્ઞ છે તેઓ આ પ્રકારની ભાવના કરે છે:—

હૃદયપુંડરીકનું અંધિરૂપ અથવા જાણે ચિદાકાશમાં તરે છે.

તે અંધિની આગળ પાછળ એક વર્તુલ છે.

સોમ અથવા સાંખ આ જાલકની મર્યાદામાં સર્વતોમુખ સળગતો
ચિદાકાશની ભાવના. એક મહા અગ્નિ છે. તે અગ્નિની સર્વતોમુખા

સપ્તજ્વાલામાંની એક જ્વાલા અથવા જ્વાલા

અંધિના બીતરમાં થઈ ઉપર નીકળેલી હોય છે. આ અગ્નિની સર્વ-
તોમુખા જ્વાલાઓ આપણા દેહને આપાદત્ત તપવે છે. અને
મધ્યજ્વાલાઅંધિનો ભેદ કરી જેમ લીંબુમાં ભોંકેલી સોય લિંબુ-
ઉપર નીકળે તેમ હૃદયઅંધિને ભેદી, હૃદયપુંડરીકને ભેદી, પુરીતવને
ભેદી, હિતાનામની નાડીજલમાં રહેલી મધ્યનાડીમાં પ્રવેશી જ્યોત-
રૂપે ઊભી સુષુમ્ણાના વિવરમાં સળગે છે. આ સુષુમ્ણાના વિવરમાં
હૃદયની અંધિમાંથી પ્રસરેલી વર્ણિશિખા જાણે ધનમેધની અંદર
વિદ્યુતની લેખા ઝળકે તેવા ઝળકે છે અને તે અત્યંત સૂક્ષ્મ નીલ-
શ્રીવાવાળી, ઉપર અગ્ર કરતી અને નીચે હૃદયઅંધિને આધારરૂપે
વળગેલી સયોનિજ્યોતિર્લિંગાત્મક હોય તેવી ભાવના કરવાની હોય
છે. આ સયોનિજ્યોતિર્લિંગની મધ્યમાં-સાંખ મૂર્તિના હૃદયમાં
ઉપારમ ચિદાકાશ દેવતાનું કેન્દ્ર છે.

આ દહરવિદ્યાની દેવતાનું મુખ્ય નામ આકાશ છે, અને તે પણ

ચિદાકાશ છે. તે નામ તેનું તત્ત્વપ્રધાન છે,

આકાશ, સોમ અને એટલે કે તેના તાત્ત્વિક ભાવને પ્રકટ કરનાર
સાંખ એ ત્રણ દેવ છે. તેનું બીજું નામ સોમ છે એટલે “ઉમા-
તાનાં તત્ત્વ પ્રધાન, સદિત શિવ” છે. તે નામ દેવતાનું કલાપ્રધાન
કલાપ્રધાન અને છે. તેમાં આકાશતત્ત્વનો ખંડ જાણે થયો.

ભુવનપ્રધાન હોય એવું જ્ઞાન થાય છે. તેમાં દેવતા જાણે
નામો છે. દ્વિતીયાયંત્રની પેઠે અંકુરિત અર્ધ હોય,

હોતોમુખા યર્ધ હોય એવી જાણે છે. તેનું ત્રીજું નામ સાંખ-એટલે-
માતાસહિત પિતા-અર્ધનારીશ્વર છે. તેમાં શક્તિનાં અને શિવનાં પૂર્ણ
અંગો દ્વિઅંકમાં સંયુક્ત દશામાં ઝળકે છે. એ જીવનપ્રધાન નામ છે.

આ આકાશ, સોમ, અને સાંખ એ ત્રણ તત્ત્વપ્રધાન કલાપ્રધાન
અને જીવનપ્રધાન નામપ્રમાણે દેવતાનાં વિગ્રહો

ત્રણ નામ પ્રમાણે પણ સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એવાં ત્રણ
દેવતાનાં ત્રણ રૂપો જાતિનાં હોય છે. તત્ત્વપ્રધાન વિગ્રહ પૂર્ણ
અથવા વિગ્રહો. વર્તુલ • સર્પિન્દ્ર હોય એવું લાવનામાં લાવ-
સૂક્ષ્મતર સૂક્ષ્મ અને વાનું હોય છે; કલાપ્રધાન વિગ્રહ સાર્ધ-
સ્થૂલ. ત્રણ અધિ- ચંદ્રિન્દ્રુરૂપ • હોય છે; જીવનપ્રધાનવિગ્રહ
કારીનો બેદ. અર્ધનારીશ્વરાત્મક હોય છે. આ સૂક્ષ્મતર,

સૂક્ષ્મ, અને સ્થૂલ વિગ્રહવાળી દેવતાની ભાવના
કરનારા ઉત્તમ, મધ્યમ અને દુનિષ્ઠ અધિકારી હોય છે.

દહરવિદ્યાની દેવતાનાં નામ તથા રૂપનો નિર્દેશ કર્યા પછી તે
દેવતાનાં અંગો, ગુણો અને કર્મવડે ઉપાસનાને
છ અંગાવળદ ઉપાસ- સુસંબદ્ધ કરવાની રહે છે. આપણા સ્થૂલ-
નાનાં અંગોનું સ્વરૂપ. શરીરમાં મુખ્ય છ અંગ નીચે પ્રમાણે હોય છે:-

૧ મસ્તક, ૨ મધ્યદેહ, ૩ તથા ૪ બે બાહુ, તથા ૫-૬ બે પગો.

આ છ પૂર્ણાંગવાળું જેવું સ્થૂલ શરીર હોય છે તેમ આ
દેવતાને પણ તે તે અંગોમાં છ ભાવોનો ઉપાસકે વિન્યાસ કરવાનો
હોય છે. તે ભાવવિન્યાસ આ પ્રમાણે થાય છે:-

સાંખ-અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિના મસ્તકમાં સર્વજ્ઞતાનો વિન્યાસ
કરવો, મધ્યદેહમાં તૃપ્તિનો વિન્યાસ કરવો,
પડંગ ન્યાસ દશ ડાબા બાહુમાં અનાદિ બોધનો વિન્યાસ કરવો,
અબ્યય જમણા બાહુમાં સ્વતંત્રતાનો વિન્યાસ કરવો,
અને તેનો ડાબા પગમાં અલુપ્તશક્તિનો, અને જમણા
પ્રાણોરૂપે વિન્યાસ- પગમાં અચિંત્યશક્તિનો વિન્યાસ કરવો. આ
વિગ્રહવતી ઉપાસના. સર્વજ્ઞતા, તૃપ્તિ, અનાદિબોધ, સ્વતંત્રતા, નિત્ય

અલુપ્તશક્તિ અને અચિંત્યશક્તિ નામનાં છ
દેવી અંગોવડે ઉપાસ્યદેવતાનું શરીર ધડી દશ અબ્યય-એટલે
નાશ ન પામે તેવા ગુણો અથવા ધર્મોનો પ્રાણરૂપે વિન્યાસ કરવો.
તે દશ અબ્યય આ પ્રમાણે છે:-

જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, તપ, સત્ય, ક્ષમા, ધૃતિ, સખૃત્વ,
 આત્મસંયોગ, અધિષ્ઠાતૃત્વ.

આ દશ અવ્યય પ્રાણોથી સચેતન થયેલી, પડંગથી અવગ્રહ થયેલી, સાંખ્યભૂતિ ચિદાકાશમાં જોડેલા સમય અવિર્ભૂત દશામાં રાખી શકાય તેટલો સમય ઉભી રાખી તેમાં ઉપાસકે પોતાના આત્મા-તરીકે વિભાવના કરવી, અને પોતાનું અનુભવાતું અવગું શારીરાત્માનું રૂપ છે તે આત્મા છે એવું જ્ઞાન કરવું. એટલે કે પોતાનાં શરીરનાં છ અંગ ભૂતમાત્રાનાં બનેલાં વિકારી છે, તેને બદલે સર્વજ્ઞતાદિ છ ભાવમાત્રાનાં બનેલાં મારાં અંગો છે એવો ઉત્કટ આવેશ લાવવો. હું અજ્ઞાતી, રાગી, અશક્ત, પાપી, અસત્ય, ક્રોધી, અસ્થિર, પંઠ અથવા નિર્માત્ર, પરપ્રભોધની અપેક્ષાવાળો, અને પરથી પ્રેરાતો પરતંત્ર પશુ નહિ; પણ જ્ઞાતી, વિરાગી, ઐશ્વર્યવાળો, તપસ્વી, સત્ય, ક્ષમાશીલ, ધૃતિવાન, સજ્ઞ, સ્વયંપ્રમુદ્ધ, અને સ્વતંત્ર અધિષ્ઠાતા સાંખ્યશિવરૂપ છું એવો આવેશ લાવવો. આ આવેશસાથે થયેલી દહરોપાસના, ઉપાસકમાં ઉપાસ્યસાંખ્યશિવનાં ઉપરના સ્વાભાવિક ધર્મો ભુવનમાં એટલે તેના સ્થૂલ દેહમાં ઇન્દ્રિયોના દ્વારથી ઉતારી લાવે છે. નેમ. સાંખ્યશિવનો કલાવતાર થાય છે. એટલે તે દેવતાના ઉપરના નૈર્સર્ગિક યુષ્ધધર્મો તેના બાહ્યભુવનના ખંડમાં ઉતરી આવે છે. તે જો કે ચક્રવર્તી સમ્રાટ નથી થતો, તોપણ પોતાના નાના ભુવનને અથવા ગ્રામને સ્વરાટ્ર થાય છે. તેનાં કરણો અને પ્રકૃતિઓ વિપ્લવ કરનારાં વૈરાગ્ય દશામાં ચાલી જતાં નથી, પરંતુ સ્વારાગ્યના આધિપત્યવાળાં રહે છે.

સાંખ્યશિવની હૃદયપુંડરીકના ચિદાકાશમાં છ અંગથી અવગ્રહ, અને દશ અવ્યય ગુણોથી ગુંથાયેલી સાકાર કલાવતાર કરાવનારી ભૂતિની ઉપાસના કરનારને પોતાના દેહભુવન અથવા કલાવતી નમાં સાંખ્ય દેવતાનો કલાવતાર થાય છે, અને ઉપાસના તે પછી તે કનિષ્ઠ અધિકારમાંથી મધ્યમાધિકારમાં વિગ્રહવતી-સાકાર-ઉપાસનાથી ચઢીઆતી સૂક્ષ્મ ભૂમિકાની કલાવતી-સોમ દેવતાની ઉપાસના કરવા સમર્થ થાય છે. તે અધિકારમાં તેને અર્ધનારીશ્વર દેવતાના શરીરનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડતી નથી, માત્ર સયોનિ જ્યોતિર્લિંગના પ્રતીકમાં ઉપાસના

કરી શકે છે. પ્રણવના સાર્થચંદ્ર ચેતોમુખ પાદમાં એટલે * નાદ અને ત્રિંદુના સંયુક્ત પ્રતીકમાં પુનઃપુનઃ પર્યાલોચન કરતાં તેને ઈંકાર ઉમાકાર થતો જણાય છે. મધ્યમાત્રાથી એટલે ઉપકારથી પલટાઈ પ્રણવનો ઉચ્ચાર સતત ઘંટાનાદરૂપે કરનારને પ્રણવનો ધ્વનિ ઉમાકાર ધ્વનિમાં બદલાય છે. આ રહસ્યના જાણનારાઓ જ્યારે ઈંકારને શિવપ્રણવ એવું નામ આપે છે ત્યારે ઉમાને શક્તિપ્રણવ એવું નામ આપે છે. પ્રથમ પ્રણવમાં અકારવડે આદિ-આરંભનું સર્જનબલ હોય છે, ત્યારે બીજા પ્રણવમાં ઉકારવડે-ઉન્મેષનું-જ્ઞાનાગ્નિ જગવવાનું બલ હોય છે.

(અપૂર્ણ)

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

રાજયોગ.

(અનુસંધાન ૪૫ મી શ્રેણીના પૃષ્ઠ ૬)

૩ આસન.

સંતોષથી અનુત્તમ સુખલાભ થાય છે. અનુત્તમ એટલે જે સુખથી કોઈ ઉત્તમ સુખ નથી તે. સંતોષનું પાલન ત્યારે થાય છે કે જ્યારે તૃષ્ણાનો ક્ષય થાય છે અથવા જ્યારે તેને જીતવામાં આવે છે. તૃષ્ણા એ રજેગુણ અને તમેગુણના પરિણામે પ્રકટે છે, અને આ રજેતમેગુણનો ક્ષય થતાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. અને તેની વૃદ્ધિ થવાથી સાધકને અપૂર્વ સુખશાંતિનું ભાન થાય છે. અકામ પુરુષને જે આનંદ થાય છે તે ઘણો મહાન હોય છે. વિષયસુખ-જન્ય તથા સિદ્ધિઓથી થતા આનંદથી પણ આ આનંદ ઘણો વિશેષ અને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો હોય છે.

વિવેકી સાધકો ! તમારાથી યોગનાં બીજાં અંગોનું અનુષ્ઠાન ન બને તો માત્ર આ સંતોષની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરશો તો પણ તે અતિ હિતકર છે.

તપની પ્રતિષ્ઠા થવાથી અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે અને અને શરીર તથા ઇન્દ્રિયસંબંધી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. અણિમા, મહિમા વગેરે સિદ્ધિઓ તથા દૂરદર્શન, દૂરશ્રવણ વગેરે સિદ્ધિઓ આ તપની પ્રતિષ્ઠા થતાં મળે છે. તપનો આ મહિમા પણ ન્યૂન નથી. યોગ-સાધકે આ અંગને પણ સિદ્ધ કરવું ઘટે છે.

સ્વાધ્યાયની પ્રતિષ્ઠા થવાથી ઇષ્ટદેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સાધક ઇચ્છે તે ઇષ્ટદેવતાને આ સ્વાધ્યાયના પ્રભાવે પ્રકટ કરી શકે છે. સ્વાધ્યાયનો મહિમા પણ સામાન્ય નથી. ઇશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિસિદ્ધિ થાય છે. સમાધિના બે પ્રકાર છે, એક સંપ્રજાત અને અન્ય અસંપ્રજાત. ત્યાં ઇશ્વરપ્રણિધાનવડે સાધકને ઇશ્વરાનુબ્રહ્મવડે પ્રથમ સંપ્રજાત સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે જ ઇશ્વરના અનુબ્રહ્મવડે અસંપ્રજાતસમાધિમાં જેની જેની આવશ્યકતા હોય છે તેની પ્રાપ્તિ અથવા તેના ઉદ્વેગદ્વારા અસંપ્રજાત સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇશ્વરપ્રણિધાનથી યોગનાં બીજાં અંગોની પણ રૂઢે પ્રકારે સિદ્ધિ થાય છે. તેમ જ યોગનાં બીજાં અંગોને સાચી ઇચ્છાથી, પ્રેમથી, સાધનાર સાધકઉપર ઇશ્વરાનુબ્રહ્મ થાય છે, અને તે તે અંગોની સિદ્ધિ થાય છે.

આ પ્રમાણે બન્ને પરસ્પર એક બીજાને ઉપકારક છે. યોગમાં કંઈ એક જ અંગની આવશ્યકતા છે એમ નહિ, પણ તેમાં જે જે અંગો જણાયા છે તે સર્વની આવશ્યકતા છે. જેથી આ સર્વ અંગોનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે. કોઈ એકાદ અંગની સિદ્ધિ કરનાર યોગના સંપૂર્ણ ફળને લાભી શકતો નથી તથા તેવડે જે જે લાભ થાય છે તે સર્વને પામી શકતો નથી.

યોગસાધકને મન્યમાં એવી પણ શંકા થાય છે કે: આ સર્વ યમ-નિયમોનું પાલન કરવાની શી જરૂર છે? તેને એવો વચમાં વિતર્ક થાય છે કે તેનું પાલન ન થાય તો પણ ચાલી શકે. પણ આ પ્રકારના વિતર્ક બ્રાંતિથી જ ઉપજે છે, જેથી તેને રોકવા ઘટે છે. હિંસા, ક્રોધ ક્રોધ વગેરે યોગનાં વિરોધી છે તથા તે દુઃખરૂપ અનિષ્ટ ફળને આપનાર છે, બીજા મારે તો દુઃખનો આત્મતિક લય કરવો છે, એ વગેરે વિચાર કરીને આ વિતર્કને રોકવા ઘટે છે. જ્યારે આ પ્રકારના અતંતકરણમાં વિતર્ક ન હોય ત્યારે તે યજ્ઞનિયમદિની સિદ્ધિ થએલી સમજવી.

તેમ જ અહિંસાની પ્રતિષ્ઠાથી વૈરત્યાગ થાય છે, સત્યથી વાણીની અમોહતા આવે છે, બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠાથી વીર્યલાભ થાય છે, એ વગેરે જે જે તેને અંગોની સિદ્ધિનાં ફળો દર્શાવ્યાં છે, તે ફળોનું દર્શન ન થાય ત્યાંપર્યંત તે તે અંગનું પાલન કર્તવ્ય છે અને તેની ઉપેક્ષા કરવી ભિચર નથી.

યોગનું ત્રીજું અંગ આસન છે. ત્યાં આસન કેવા સ્થાનમાં સ્થાપવું તેનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જે દેશ પવિત્ર હોય, જે નૈસર્ગિકરીતે સુંદર હોય, જ્યાં હવા સુખકર હોય, જે દેશ ધાર્મિક હોય, જલાશય જેની સમીપ હોય, નદી જેની પાસે થઈને ખળખળ કરતી વહેતી હોય, જેને જોતાં જ સ્વાભાવિક પ્રસન્નતા પ્રકટે તેમ હોય, જે ભયરહિત હોય એવા પર્વત, નદી, કે સરોવરની પાસેનો એકાંત પ્રદેશ યોગસાધનાને માટે પસંદ કરવો જોઈએ.

જેમને બીજું કંઈ કર્તવ્ય નથી અર્થાત્ જે ગૃહી નથી, પણ ત્યાગી છે, અને જેને યોગસાધનવિના અન્ય કંઈ કરવાનું નથી, એવો સાધક તો આવા સ્થાનમાં રહી શકે છે. પણ જે બ્યવહારમાં રિષ્ટ છે તે આવા એકાંત પ્રદેશમાં પોતાનો બ્યવહાર છોડીને સ્થિતિ કરી શકતો નથી.

સત્ય કહીએ તો દુધમાં અને દહીંમાં બેમાં પગ રાખવાથી કંઈ અર્થ સરતો નથી. એક બાબુથી વ્યવહાર સાધવો અને બીજી બાબુથી યોગ સાધવો એ બન્ને વિરોધી છે. આ પ્રમાણે કરવાથી બન્નેમાંથી એકની પણ ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તેથી વિવેકીએ તો યોગની સિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા મહાનુ કળતો વિચાર કરીને તેને સાધનામાં જ પોતાનો સર્વ સમય ગાળવો ઘટે છે. કારણ કે જો આપણને સુખની જ ઇચ્છા છે તો યોગ સાધતાં વ્યવહારની સિદ્ધિથી જ સુખ મળે છે તેના કરતાં હજાર ગુણથેજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી વિવેકીએ તો આ માનવ તનુમાં આ એક યોગની જ સિદ્ધિ કર્તાવ્ય છે.

તો પણ સર્વનો અધિકાર બધું છોડીને એકાંતમાં જઈને યોગ સાધી શકે તેવો હોતો નથી. જેથી તેના મંદ અધિકારી વ્યવહારમાં રહે રહે પણ યથાશક્તિ યોગ શાધી શકે છે. અને આવા મંદ અધિકારી પણ જો આમદથી નિત્ય યથાશક્તિ યોગનાં સાધના સાધે છે તો તેમને પણ તે અંગેની ન્યૂનનાધિક અંશમાં સિદ્ધિ થતાં તન્નન્ય કળતું દર્શન થતાં તેમાં આધિક અનુરાગ પ્રકટે છે, અને તે પછી વ્યવહારને ત્યજ દે છે અને એકાંતમાં જઈને માત્ર યોગસાધના જ કરે છે. તેથી આવા મંદ અધિકારીએ પોતાના ઘરમાં રહીને પણ યથાશક્તિ બ્રહ્મચર્યાદિકના પાત્રનપૂર્વક યોગનાં અંગેને સાધવાં ઘટે છે.

આવા સાધકે પોતાના ઘરમાં જ ઉત્તમ સ્થાન હોય તે પસંદ કરવું. તે સ્થાનમાં હવા તથા પ્રકાશ છુટથી આવી શકે તેવું હોવું જોઈએ. તેને ગોમયથી લીપીને સ્વચ્છ રાખવું. ભીંતો ઘોળીને સ્વચ્છ કરવી. આબુઆબુ ગંદકી ન રાખવી. તે સ્થાનમાં મહાપુરુષોની છબીઓ લટકાવવી. તે સ્થાનમાં અરાજ આવે એવું ન હોવું જોઈએ. મુખ્ય બારણાં બંધ કરતાં બારીઓ તથા જાળીઓમાંથી પ્રકાશ તથા હવા આવી શકે તેવું હોવું જોઈએ. તેમાં કચરો ન થવા દેવો અને નીચે તથા ભીંતોઉપર વાળીઝાડીને હંમેશાં સ્વચ્છ રાખવું, કે જેથી માખી તથા મચ્છર વગેરે જંતુઓનો ત્રાસ ન થાય. તેમાં ઝાડનાં ફુડાં વગેરે જોઈતીને તેને બને વેટલું મનોરમ કરવું. તેમાં પ્રસંગે પ્રસંગે ધૂપ વગેરે કરીને તેને સુગંધમય રાખવું. આ સ્થાનમાં પ્રવેશતાં સ્વાભાવિક રીતે જ ચિત્ત પ્રસન્નતા ઉપજે એવું તેને કરવું.

આવા સ્થાનસંબંધમાં એક વિશેષ સૂચના પણ કરવાની હોવાથી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે તેા કરવી યોગ્ય જણાય છે. તે એ કે આવા યોગસાધનાને માટે નક્કી કરેલા સ્થાનમાં બીજા મનુષ્યોનો પ્રવેશ ન હોવો જોઈએ. બીજા મનુષ્યો આવે તેમને બીજા સ્થાનમાં બેસાડવા જોઈએ. ઘરનાં સ્ત્રીપુત્રાદિકને પણ આ સ્થાનમાં બેસવા ઉડવા દેવાં ન જોઈએ. માત્ર સાધકે જ આ સ્થાનમાં સૂઈ રહેવું. બીજા કોઈને તે સ્થાનમાં સુવા દેવું નહિ. આ સ્થાનના વાતાવરણને હંમેશાં પવિત્ર રાખવું. તેમાં પેઠા પછી તે સ્થાનમાં જોડેલા વખત સ્થિતિ રહે તે સમયમાં પવિત્ર વિચારોને જ સેવવા. યોગનાં સાધનો-સંબંધી જ તે સ્થાનમાં વિચાર કરવા, તથા એવાં પરમાર્થવિષયને લગતાં જ પુસ્તકો તે સ્થાનમાં વાંચવાં હોય તેા વાંચવાં.

આવા સ્થાનનો મહિમા ઘણો હોય છે. આવું સ્થાન યોગ-સાધનમાં આપણને ઘણું ઉપકારક થાય છે અને આપણા અભ્યાસમાં સાહાય્ય કરનાર થઈ રહે છે. આવા સ્થાનમાં રહીને સાધન કરનાર પોતાની પ્રગતિ વિશેષ કરી શકે છે. આવા સ્થાનમાં પ્રવેશતાં જ ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રકટે છે. કામકોષાદિ વિકારો દબાય છે, સાધન સાધવાનો ઉત્સાહ જન્મત થાય છે, તથા પ્રમાદ, ગ્લાનિ, નિરુત્સાહ, જડતા, વગેરે સહજ દૂર થઈ રહે છે, અને ઉત્તરોત્તર આસન પ્રાપ્તિયામાદિ અંગો સાધવામાં પ્રીતિ પ્રકટે છે તથા અધિક સમય તે સાધવાની વૃત્તિ થાય છે.

આસનમાં સાધકે પોતાને બેસવા માટે કયું આસન વાપરવું તેનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. મૃગચર્મ, દર્ભાસન, ગરમ કિનનું આસન વગેરે પવિત્ર વસ્તુઓ આસનમાં લેવી યોગ્ય ગણી છે. આસન એટલાં કઠિન ન હોવાં જોઈએ કે બેસતાં ત્રાસ થાય. તેના ઉપર બેસતાં સુખ ઉપજે એવી રીતે દર્ભાસન, મૃગચર્મ, અને કિનનું કે સુતરનું આસન પાથરીને સ્વસ્થ થઈને તેના ઉપર સાધકે બેસવું. બની શકે તેમણે મૃગચર્મને મેળવવું અને તેનું આસન કરવું, એવું યોગવિદ્યાના ઘણા ગ્રંથોમાં કહેલું જોવામાં આવે છે. કારણ કે મૃગચર્મનું આસન યોગસિદ્ધિમાં ઉપકારક છે, એમ માનવામાં આવે છે.

હવે આસન એટલે કેવી રીતે બેસવું તે સંબંધનો વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીપાતંજલ યોગસૂત્રમાં સિદ્ધર સુખમાસનમ્

એ પ્રમાણે આસનનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. એટલે જે સ્થિરતા અને સુખ ઉપજવનાર હોય તે યોગના અંગરૂપ આસન સમજવું. આ સૂત્રનો એ અર્થ છે કે જે સ્થિરતાને પ્રકટ કરનાર હોય, તથા તેની સાથે જે સુખને ઉપજવનાર હોય તેવું આસન કરવું. યોગનો અર્થ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો એ છે. આ ચિત્તનિરોધમાં આ આસન ઉપયોગી છે. પણ મનુષ્યો માને છે કે આસનની યોગમાં કંઈ વિશેષ અગત્ય નથી, તે તો માત્ર હકયોગીને માટે જ છે. પણ આ તેમની ભૂલ છે. આ પ્રમાણે માનનાર સાધકો આસનની ઉપેક્ષા કરે છે અને ભાગ્યે જ તે અર્ધો કલાક પણ સ્થિરતાથી એક આસને બેસી શકે છે. તે કહે છે કે ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ એ યોગનાં પ્રધાન અંગો છે અને તેની સિદ્ધિ થાય અથવા તો તે સધાય એટલે થયું. આસન એ તો યોગનું બાહ્ય અંગ છે અને તે ન સધાય તો પણ અડચણ નથી.

આ પ્રમાણે કહેનારને જોઈએ છીએ તો જણાય છે કે તે યોગમાં ભાગ્યે જ આગળ વધેલા હોય છે. અને ધારણાધ્યાનની જ તેમણે સિદ્ધિ કરી હોતી નથી તો સમાધિની તો સિદ્ધિ તે ક્યાંથી જ કરે ?

જો યોગમાં આસનની જરૂર ન હોત તો તે વિદ્વાનો જ્ઞાતાઓ તેની ગણના તેનાં અંગોમાં કરત નહિ. પરંતુ તેની ગણના આ આ અંગોમાં કરેલી જોવામાં આવે છે, તે જ દર્શાવે છે, કે તેની જરૂર છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે યમનિયમની ઉપેક્ષા કરનાર જેમ યોગમાં આગળ વધી શકતા નથી તેમ આસનની ઉપેક્ષા કરનાર પણ આગળ વધી શકતા નથી.

શરીર અને મનનો નિકટનો સંબંધ છે, એ આજે સઉ કોઈ જાણે છે. શરીરની સ્થિરતા થતાં મનની સ્થિરતા થાય છે, અને મનની સ્થિરતા થતાં શરીરની સ્થિરતા થાય છે. આ બન્નેને પરસ્પર સંબંધ છે. જેથી મનની સ્થિરતાઅર્થે પ્રથમ શરીરની સ્થિરતા-પણ પ્રાપ્તવ્ય છે. એક સ્થાનમાં અર્ધો કલાકજેટલો સમય પણ જાંતિથી બેસી ન શકનાર મનની સ્થિરતા કેવી રીતે કરી શકશે ? વળી મનની સ્થિરતા સાધવી એ સહજ નથી. તે શરીરની સ્થિરતા કરતાં પણ અધિક કઠિન છે. સ્થૂલ એવા શરીરની સ્થિરતાને જે સાધી શકે તો તે સૂક્ષ્મ એવા મનની સ્થિરતાને કેવી રીતે સાધી શકે ?

આસનની જેણે સ્થિરતા સાધી નથી એવો સાધક આગળના અંગો સાધવા જાય છે તો તેની વૃત્તિ વારંવાર તેના શરીરપ્રતિ જાય છે. અને આ પ્રમાણે તેની વૃત્તિ વારંવાર શરીરપ્રતિ જતી હોવાથી તે ચિત્તસ્થૈર્યને અથવા ચિત્તનિરોધને સાધી શકતો નથી. શરીરની અસ્થિરતા અથવા ચંચલતા એ યોગમાં વિધિ કરનાર છે, અને ચિત્ત-સ્થૈર્ય એ ઉપકારક છે, જેથી સાધકે તે પ્રાપ્તવ્ય છે.

વળી શરીરને અને મનને જેમ નિકટનો સંબંધ છે તેમ મનને અને પ્રાણને પણ નિકટનો સંબંધ છે. જે પ્રાણ ચલે હોય છે તો મન પણ ચલે રહે છે, અને મન ચલે હોય છે તો પ્રાણ પણ ચલે રહે છે. અને તે જ પ્રમાણે જે પ્રાણ સ્થિર થાય છે તો મન પણ સ્થિર થાય છે, અને મન સ્થિર થાય છે તો પ્રાણ પણ સ્થિર થાય છે.

યોગમાં ચિત્તનિરોધ અને તે દ્વારા સમાધિ એ પ્રાપ્તવ્ય છે. આસનપદ્ધતિનું અંગ પ્રાણાયામ છે. હવે આ પ્રાણાયામ ત્યારે જ થઈ શકે છે, કે જ્યારે આસનની સિદ્ધિ કરી હોય છે. જે આસન સ્થિર થએલું નથી હોતું તો પ્રાણાયામની સિદ્ધિ થતી નથી તથા પ્રાણાયામમાં પ્રગતિ થતી નથી. પ્રાણાયામ એ ચિત્તનિરોધ અથવા ચિત્તસંયમમાં અતિ ઉપયોગી અથવા ઉપકારક છે. વળી પ્રાણાયામના મદદ લાભો છે, જેનું વર્ણન આપણે તે અંગમાં કરીયું. આ પ્રાણાયામ આસનની સ્થિરતાવિના થતા નથી, જેથી આસનની સ્થિરતા પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

યોગનું પ્રધાન ધ્યેય અથવા મુખ્ય ઉદ્દેશ સમાધિ છે, અને જે સમાધિ કરી શકતા હોય તેમને માટે અન્ય સાધનોની જરૂર નથી. પણ જે સમાધિ ન કરી શકતા હોય તેમણે પૂર્વ પૂર્વ સાધનો અથવા અંગો સાધવાં જોઈએ. જેમનાથી સમાધિ ન થતી હોય તેમણે ધ્યાનને સાધવું. ધ્યાન પણ જેમનાથી ન થઈ શકે તેમણે ધારણાને સાધવી. ધારણા પણ જેનાથી ન બને તેણે પ્રાણાયામ કરવા. પ્રાણાયામ જેમનાથી ન થાય તેમણે આસન સ્થિર કરવું. આ પ્રમાણે યોગનાં આ સાતે અંગો તેના આઠમા અંગરૂપ સમાધિની સિદ્ધિ કરાવી સાધકને કૃતકૃત્ય કરનાર છે, જેથી તે સર્વ ઉપકારક છે અને હિતકર છે. માટે આ આઠે અંગમાંથી કોઈ પણ અંગની સાધકે ઉપેક્ષા કર્તવ્ય નથી. તે છતાં જે ઉપેક્ષા કરે છે તે યોગને સિદ્ધ કરી શકતો નથી.

જે વૃત્તિની સ્થિરતાને પ્રકટાવનાર હોય તે તથા જે સુખ હોય તે આસન છે. અમુક આસને બેસવાથી શરીરની અંદરના અવયવો, જેવાં કે તેની અંદર રહેલાં ચક્રો, નાડીઓ વગેરેમાં અમુક પ્રકારનો ફેરફાર થાય છે અને તેની સૂક્ષ્મ અસર મગજઉપર થાય છે અને તેની અસર ચિત્તઉપર થાય છે, અને તે પરિણામે તેને સ્થિર કરે છે. જે લોકો કહે છે કે શરીરને અને ચિત્તને શું સંબંધ છે, તે બાબત નથી, કે એકની અસર બીજા ઉપર કેવી થાય છે.

શું આપણો એ નિત્યનો અનુભવ નથી, કે આપણને પ્રવાસમાં જતાં સ્થિરતાથી તથા સુખથી બેસવાનું મળતું નથી તો વૃત્તિમાં કંઈ એન પડતું નથી, અને જ્યારે આપણને સ્થિરતાથી બેસવાનું મળે છે, ત્યારે જ આપણને ચિત્તમાં સ્વસ્થતા પ્રકટે છે ? તે જ પ્રમાણે સ્વસ્થ શરીરે સુખ ઉપજે તેવી રીતે બેસવાથી વૃત્તિમાં આપણને સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વસ્થતા પ્રકટે છે.

જેમનો દેહાધ્યાસ છુટી ગયો છે, એવા જીવન્મુક્ત પુરુષવરો જ શરીરથી પોતાની વૃત્તિને પર રાખી શકે છે. તેમના વિનાના અન્ય સર્વને શરીરના ધર્મો સાચવવાની જરૂર છે, અને આ લોકો જો શરીરના નિયમો સાચવતા નથી તો તે આગળ વધી શકતા નથી, યોગ-તત્ત્વાવદોએ કેવી રીતે શરીરથી પર વૃત્તિ લઈ જઈ શકાય અને ચિત્તનિરોધદ્વારા કેવી રીતે આત્મામાં સમાધિપૂર્વક સ્થિતિ કરી શકાય તદર્થે ઉત્તમ પ્રકારના ક્રમપૂર્વક યોગનાં અંગોની રચના કરેલી જોવામાં આવે છે.

જે આસનમાં એકલી સ્થિરતા હોય પણ જેમાં સુખ ન ઉપજતું હોય તે આસન નથી. જેથી સ્થિરતાની સાથે સુખ શબ્દની પણ યોજના કરેલી છે.

આ ઠેકાણે કોઈને શંકા થશે, કે ત્યારે સૂતાં સૂતાં સુખ ઉપજતું હોય તો તે આસન કરીને યોગ સાધવામાં કંઈ અડચણ છે ? હા, સૂતાં સૂતાં યોગ ન સાધી શકાય. કારણ, કે શયનરૂપ સ્થિતિ યોગને અનુકૂલ નથી. યોગમાં પ્રાણાયામ કરવાના હોવાથી તે સૂતાં સૂતાં થઈ શકતા નથી. વળી તે સુખરૂપ જણાય છે, પણ તે સ્થિતિ અદ્યક્ષમયમાં નિદ્રાને પ્રકટાવે છે, જેથી પણ તે હાનિ કરનાર છે. યોગ એ કંઈ લયરૂપ સ્થિતિ નથી. લય એ તો યોગની વિષાતક સ્થિતિ છે, અને શયનથી લયરૂપ સ્થિતિ સહજ પ્રકટે છે, જેથી શયન એ કાંઈ પણ રીતે હિતકર નથી.

એમ કહેવાય છે કે જેટલાં મનુષ્યો છે તેટલાં જન્મતર્માં આ-
સનો હોષ શકે છે. કારણ, કે પ્રત્યેકની પ્રકૃતિ જૂદી જૂદી હોવાથી
જૂદાં જૂદાં આસન તે તે પ્રકૃતિને અનુસાર હોવાં સંભવિત છે. આ
વિચારે આસનની સંખ્યા અસંખ્ય હોઈ શકે.

ગોરક્ષનાથ નામના યોગીએ આવી સંખ્યા ગણીને ચોરાશીલક્ષ
આસનની સંખ્યા નક્કી કરી છે. શ્રી વસિષ્ઠ તથા યાગવલ્ક્યાદિ ઋષિ-
ઓએ ચોરાશી પ્રકારનાં મુખ્ય મુખ્ય આસન કહ્યાં છે. આ ચોરા-
શીમાંથી પણ પુનઃ દશ મુખ્ય આસન કહ્યાં છે. અને સાધકને
અધિક અથવા પ્રધાનપણે ઉપયોગી એવાં ચાર જ આસન યોગ-
શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે, આ ચાર આસન તે, સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સ્વ-
સ્તિકાસન અને લઘ્વાસન છે. યોગશાસ્ત્રમાં આસનનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં
ઉપર કહ્યાં તે ચોરાશી, દશ તથા આ ચાર આસનનું સ્વરૂપ જણા-
વેલું છે. ચોરાશી આસન, નામનું એક પુસ્તક પણ કામ્યે પ્રસિદ્ધ
કર્યું છે, તેમાં તે ચોરાશી આસનનાં ચિત્રો પણ આપેલાં છે.

તોપણ માત્ર પુસ્તકઉપરથી વાંચીને પોતાને માટે કયું આસન
હિતકર છે તેનો નિર્ણય કરવો ઉચિત નથી. આ પ્રકારનો નિર્ણય
શ્રી સદ્ગુરુદ્વારા કરવો પટે છે. જેમને તેવા સદ્ગુરુર ન પ્રાપ્ત હોય
તેમણે પદ્માસન કરવું, એ સઉથી નિર્ણય છે.

આસન કરતી વખતે યરડાની કચોડ અને માથું તદ્દન સીધાં
અને ટટાર રાખવાં. માથામાંથી યરડામાં એક લાકડી જાણે ચાલી
હોય તેવી રીતે તદ્દન સીધા ટટાર બેસવું. ફેડામાંથી, કે યરડામાંથી
કે બોચીમાંથી જરા પણ વાંકા વળીને બેસવું નહિ. આ પ્રમાણે
સીધા ટટાર બેસીને નિત્ય આસનને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો.
ત્રણ કલાક જ્યારે આમન સ્થિર રહે ત્યારે આસન દઢ થયું કહેવાય.
આ પ્રમાણે જ્યારે ત્રણ કલાકનું આસન સ્થિર થાય ત્યારે પછી
સમય વધારવો. ત્રણથી છ, અને બાર એમ સમય વધારવો.

તોપણ આરંભમાં ત્રણ કલાક આસન સર્વ સાધકથી કંઈ
સ્થિર રહેતું નથી. ક્રમે ક્રમે આસન સ્થિર થાય છે. ઉતાવળ ન કરવી.
અને ઓછામાં ઓછું અર્ધી કલાક આસન સ્થિર ન થાય ત્યાંસુધી
પ્રાણાયામ કરવા નહિ. જે આસનની સ્થિરતા થયા વિના પ્રાણાયામ
કરવા માંડે છે તેને હાનિ થવાનો સંભવ આવે છે તથા તેની પ્રાણા-
યામમાં પ્રગતિ પણ થઈ શકતી નથી. જેથી પ્રાણાયામમાં વૃદ્ધિ કરવા
છંદનનારે આસનને પ્રથમ સુસ્થિર અને દઢ કરવું પટે છે.

જેમનાથી વધારે વખત એક આસને ન બેસી શકાતું હોય. પગ, કંઠ, બરડો વગેરે દુઃખી જતું હોય તેમણે નિત્ય સવારમાં વહેલા ઉઠીને ખુલ્લી હવામાં ફરવા જવું, વ્યાયામ કરવો અને શરીરને સુદૃઢ કરવું. શરીર સુદૃઢ નથી હોતું, તો આસન વધારે વખત સ્થિર રહી શકતું નથી.

આહારને પણ સાત્વિક કરવો તથા બ્રહ્મચર્યને આગ્રહથી પાળવું. આ વગેરે નિયમોનું પાલન, એ પણ આસનને સ્થિર કરવામાં ઉપકારક છે.

વળી યોગસાધક બહુ પ્રવૃત્તિ પણ ન રાખવી. બહુ દોડદોડ ન કરવી. સંતોષથી રહેવું. સાદાં કપડાં અને સાદો આહાર મળે તેટલી જ પ્રવૃત્તિ કરવી. આ પ્રમાણે નહિ કરનાર યોગમાં પ્રગતિ કરી શકતા નથી. હા, તે ધ્યાન અને સમાધિની વાર્તા તો કરી જાણે છે.

જે સ્થાનઉપર બેસવાનું હોય તે સ્થાન પણ એક સરખું હોવું જોઈએ. ઉંચું નીચું ન જોઈએ. ધીમે ધીમે આગળ વધવું. યોગમાં ઉતાવળ ચાલતી નથી. ઉતાવળ કરનાર હાનિને જ અનુભવે છે.

હુકયોગમાં અમુક આસનોને સવારમાં નિત્ય કરી જવાનાં હોય છે. સવાર પડી એટલે તે આસનોનો અભ્યાસ આગ્રહથી જ કરી જવો પડે છે. આ પ્રમાણે કરવાથી શરીરની ધણી શુદ્ધિ થાય છે, અને શરીરના મળો નાશ પામે છે. વળી એક આસનઉપર દીર્ઘ સમય પણ બેસી શકાય એવું બળ પણ શરીરમાં પ્રકટે છે,

આપણને જે આસન વિશેષ અનુકૂળ જણાય તે આસનને આપણે પસંદ કરવું અને તેને સિદ્ધ કરવું. દિવસના બીજા મુખ્યમાં બેસીએ ત્યારે સીધા ટટાર બેસવાનો તથા ચાલીએ ત્યારે સીધા ટટાર ચાલવાનો અભ્યાસ પાડવો.

પ્રકૃતિ જૂદી જૂદી હોવાથી એકને એક આસન અનુકૂળ આવે છે, તો બીજાને બીજું અનુકૂળ આવે છે. જેથી પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ એવું એક આસન નક્કી કરી લેવું.

આસનથી નાડીઓની ગતિ વધે છે તથા જ્ઞાનતંતુઓમાં વરેલા પ્રવાહો સતેજ થાય છે, અને તેની અસર મગજ તથા મનઉપર થાય છે, જેમ જેમ આસન સ્થિર થાય છે તેમ તેમ નવીન આદિ-ક્ષનો શરીરમાં પ્રકટે છે અને શરીરનું નવીકરણ થાય છે. પૃથ્વકં

અથવા અરકાની કરોડમાં પણ ધણો ફેરફાર થાય છે. જીવનપ્રદ આંદોલન અથવા સૂક્ષ્મ પ્રવાહ તેમાંથી વહેવા માંડે છે, અને તે આપા શરીરમાં ફરી વળે છે તથા શરીરને નવજીવનમય કરી મૂકે છે. વળી વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિથી અથવા તે વ્યાધિના જંતુઓથી અભિભૂત નહિ થવાનું બળ પણ શરીરમાં પ્રકટે છે. મગજઉપર અને મન ઉપર વિલક્ષણ અસર પ્રકટે છે.

ડોશીની પેઠે છાતી અંદર રાખીને તમે ખેસા જીઓ અને સીધા ટટાર છાતી કાઢીને ખેસી જીઓ અને તમને શું જણાય છે તેનો અનુભવ કરી જીઓ. જ્યારે તમે સીધા ટટાર ખેસવાનો અભ્યાસ સેવશો ત્યારે તમને જ્ઞાન થશે, કે તમને સારી જાતના તથા ઉત્સાહ-જનક વિચારો આવશે અને બળનું તમને જ્ઞાન થશે.

હૃદયમંડળે શરીરને સુદૃઢ, નિરામય અને દીર્ઘ આયુષ્વાળું કરી શકાય છે. હૃદયોગી યથેચ્છ આરોગ્ય-આયુષ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેના માથાનો એક પણ વાળ કાળો થતો નથી, તેના મુખઉપર એક પણ કરચલી પડતી નથી, તે ધારે તેટલો સમય યુવાન રહી શકે છે, અને ઇચ્છે તેટલો સમય જીવી શકે છે. તેને સો ખસો વર્ષ કે પાંચસો સાતસો વર્ષ જીવવું, એ કઠિન નથી. પણ આ કંઈ યોગનું ફલસર્વસ્વ નથી. આટલેથી જ યોગની સિદ્ધિ અથવા પૂર્ણતા થતી નથી. એક વડનું ઝાડ પાંચ હજાર વર્ષ જીવે છે તેથી શું ? મનુષ્ય પણ એ પ્રમાણે પાંચ હજાર વર્ષ જીવે તો તે એક નીરોમ દીર્ઘ સમય જીવતું પ્રાણી (kamik) કહી શકાય. પણ યોગનો માત્ર આટલો જ ઉદ્દેશ નથી. યોગનો આશય આથી ધણો ઉચ્ચ છે. જે સાધકો અટલેથી જ અટકી જાય છે તે યોગના પૂર્ણ અથવા પરિણામી ફલને લાગી શકતા નથી.

અભ્યાસની યોગમાં-અનિવાર્ય અગત્ય છે. તમે યોગનાં અંગો અથવા સાધનો સંબંધમાં વર્ષોનાં વર્ષો સાંઝળ્યા કરો પણ જો તમે તેનો અભ્યાસ કરતા નથી તો તમે એક પગલું પણ આગળ વધી શકતા નથી, એ નિશ્ચય સમજવું. જેથી નિત્ય આગ્રહથી અભ્યાસ કર્તવ્ય છે. અને જ્યાંસુધી આપણે અભ્યાસ કરતા નથી ત્યાંસુધી તેના રહસ્યને આપણે સમજી શકતા નથી. તેનો અનુભવ કરવો હોય તો તેનો આપણે નિત્ય નિયમિત અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વાચન, શ્રવણ, વિચાર કે અર્થ સમજવો એટલાથી યોગમાં વૃદ્ધિ થતી નથી. યોગમાં વૃદ્ધિ તો માત્ર અભ્યાસથી જ થાય છે.

આ અભ્યાસમાં જે વિરોધ કારણો છે તેને આપણે અત્ર સ્વરૂપમાં જણાવીએ છીએ. નિર્બળ અને રોગી શરીર એ યોગમાં વિધનરૂપ છે. જેથી યોગ સાધવાની ઇચ્છાવાળાએ શરીરને પ્રથમ સુદૃઢ અને નીરોગ કરવું ઘટે છે. આપણે શું ખાવું, અને શું પીવું તેનો વિવેક કરવો ઘટે છે. આપણે કેવી પ્રવૃત્તિ કરવી તેનો પણ વિવેક કરવો ઘટે છે. આરોગ્ય અને આયુષ્ એ પરિણામી પ્રાપ્ત્ય નથી પણ તેનાવડે પ્રાપ્ત્ય જુદું છે, એ લક્ષમાં રાખવું. એકલું આરોગ્ય અને આયુષ્ જ પ્રાપ્ત્ય હોય તો તે તો ઘણા પ્રાણીઓને પણ પ્રાપ્ત હોય છે.

શંકા એ પણ યોગમાં મોટું વિધન છે. આ શંકાનું સમાધાન અથોના વાચનથી તથા સત્પુરુષના શ્રવણથી થઈ શકે છે તે તો પણ એક શંકાનું સમાધાન થતાં બીજી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી શંકાને નિર્મૂલ કરવાનો માર્ગ અભ્યાસ જ છે. જેમ જેમ આપણે અભ્યાસમાં આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ આપણી શંકા દૂર થતી જાય છે અને જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રકટે છે. અજ્ઞાનરૂપી અંધ-કાર ઓછો થતો જાય છે. અને આ પ્રમાણે થાય છે ત્યારે જ આપણને સાચો ઉત્સાહ પ્રકટે છે, અને ત્યારે જ આપણને સાચી શ્રદ્ધા પ્રકટે છે. કોઈ એક વાર્તાના સંખંધમાં આપણને આવો સ્વાનુભવ થતાં પછી આપણને શાસ્ત્રમાં અને સત્પુરુષોના વચનમાં શ્રદ્ધા પ્રકટે છે.

દૃષ્ટાંત તરીકે થોડો વખત યોગનો અભ્યાસ કરતાં બીજા મનુષ્યોના વિચાર આપણા જાણ્યામાં આવે છે. એથી વળી વૃદ્ધિ થતાં તે વિચારની મૂર્તિઓ આપણને પ્રત્યક્ષ જણાય છે. કોઈ દૂર દેશમાં થી વાત આપણા સાંભળવામાં આવે છે. આવા આવા કંઈ ચમત્કાર આપણને જણાય છે. ચિત્તનિરોધ થતાં આપણને કંઈ કંઈ વિલસણ ચમત્કાર જણાય છે.

પણ આવા ચમત્કાર એ કંઈ યોગનું પરિણામી ફળ નથી. આપણા શરીર, મન અને પ્રકૃતિઉપર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરવું, તથા ક્લેશમાત્રનો આત્મતિક લય તથા અસંપ્રજાત સમાધિ પ્રાપ્ત થવી, એ યોગનું પરિણામી ધ્યેય છે. અને આ પરિણામી ધ્યેય ન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં પર્યંત યોગસાધકે અટકવું ઘટવું નથી.

એક વખતે એક મહાપુરુષપાસે દેવ અને દાનવ એમ બે જણ બહાને ઓળખવા માટે ગયા. તે મહાપુરુષે કહ્યું કે જેને તમે

સાધો છો તે તમે પોતે છો. તત્ત્વમસિ—તે તમે જ છો. બન્ને આ વચન સાંભળીને આલ્સતા થયા. બન્ને જણ આઠપીને પોતે બ્રહ્મ છે, જણીને આનંદ માનવા લાગ્યા. બન્ને આઠ પી પહેરી ઓઢીને શરીરને જ બ્રહ્મ માનીને આનંદ રહેવા લાગ્યા. પણ દેવને કંઈ આથી તૃપ્તિ થત નહિ. તેમણે જોયું કે બ્રહ્મ તો અવિનાશી છે, અને આ શરીરો તો ખરતાં જણાય છે. જોથી તેમણે વિચાર કર્યો કે આ શરીર બ્રહ્મ હોવું ધટતું નથી. જોથી તે પુનઃ તે મહાપુરુષપાસે ગયા અને પૂછ્યું, કે આ શરીર બ્રહ્મ છે ? તે મહાપુરુષે કહ્યું કે તમારું મન એ બ્રહ્મ છે. આ વચન સાંભળીને તે ઘેર ગયા અને બ્રહ્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવા લાગ્યા. પણ તેથી પણ તેમને પૂર્ણ તૃપ્તિ ન થત. જોથી તે આ પ્રમાણે વારંવાર તે મહાપુરુષપાસે ગયા અને તેમને પૃચ્છા કરીને બ્રહ્મતત્ત્વને ઝોળખીને વિરામ્યા અને કૃતકૃત્ય થયા. પેલો દાનવ તો શરીરને બ્રહ્મરૂપે જોતો આઠપીને આનંદ માનીને તે જ સ્થિતિમાં રહ્યો.

તે જ પ્રમાણે ધન્યા યોગસાધકો યોગનાં એક એ અંગો સાધીને સદમ્ભ સિદ્ધિ મળતાં અટકી જાય છે અને આગળ વધતા નથી, જોથી યોગનાં પરિણામ ધ્યેય શું છે તેનો વારંવાર વિચાર તથા નિર્ણય કરવો ઘટે છે, અને તે ફળ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં પર્યંત અભ્યાસ કર્તવ્ય છે.

યોગ, ભક્તિ તથા વેદાંતના પરિણામી ફળને તે તે માર્ગના અનુબંધાનપૂર્વક આ માનવ શરીરમાં મેળવી શકાય છે. માનવ તનુનો મહિમા અવર્ણનીય છે. યાદુદ્ધી તથા મુસલમાનોના શાસ્ત્રોમાં એવી કથા છે કે ઈશ્વરે પ્રથમ દેવોને (angels) બનાવ્યા અને તે પછી મનુષ્યને બનાવ્યા. અને છેક છેવટે મનુષ્યને બનાવીને દેવોને મનુષ્યને પગે લાગવા કહ્યું: તાત્પર્ય કે આ મનુષ્યના શરીરનો મહિમા અપાર છે. આ મનુષ્ય શરીરવડે જે દેવાદિકના શરીરોમાં નથી પ્રાપ્ત થતું તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આગળ આપણે મુખ્ય ચાર આસનનાં નામ ગણાવી ગયા છીએ તેના સ્વરૂપને સ્વરૂપમાં જણાવીને આસનની સિદ્ધિ થતાં શો લાભ થાય છે તે તથા આ સિદ્ધિ સત્વર કેવી રીતે થાય તે જણાવીને તેના આગળનું અંગ જે પ્રાણાયામ તે સંબંધમાં વિચાર કરશું.

૧. ઉપરથી ઉપર ડાબા પગની એડી (ગુફ) મુકવી અને તેના ઉપર જમણા પગની એડી મુકવી, અને સ્થિર ટટાર ખેસવું તે સિદ્ધાસન છે.

૨. બન્ને ઉરના ઉપર બે પાદતલને મુકવા અને બન્ને પગના અંગુઠાને બે હાથવડે પાછલથી પકડવા અને સીધા ટટાર સ્થિર ખેસવું તે પદ્માસન છે. જમણા પગના અંગુઠાને જમણા હાથથી પકડવો અને ડાબા પગના અંગુઠાને ડાબા હાથવડે પાછલથી પકડવો.

૩. જંઘા અને ઉરની વચ્ચેના પ્રદેશમાં બન્ને પગનાં તળીયાંને સ્થાપીને સ્થિર સીધા ખેસવું તે સ્વસ્તિકાસન છે.

૪. વૃષણની નીચે સીવનીના ડાબા ભાગમાં ડાબા પગની એડીને મુકવી, તથા સીવનીના જમણા ભાગમાં જમણા પગની એડીને મુકવી, અને પડખાંના પાસે આવેલા પગોને બે હાથવડે દૃઢ બાંધી લઇને સ્થિર ખેસવું તે ભદ્રાસન છે.

આ તથા બીજાં આસનો સંમંધી વિસ્તારથી વર્ણન હઠયોગપ્રદીપિકામાં કરેલું છે; તે જોવાની જરૂર જણાય તેમજો જોઇને સદાતથવું. વિસ્તારભયથી આપણે અત્ર અધિક વિવેચન કરી શકતા નથી.

આસનની સિદ્ધિ થવાથી દ્વંદ્વથી સાધક અભિભવને પામતો નથી. દ્વંદ્વ એટલે ક્રુધાતૃષ્ણા, ટાઢ તાપ વગેરે દ્વંદ્વથી સાધકને અપાય થતો નથી, પણ તેને સહન કરવાનું તેનામાં બળ આવે છે. આસનની સિદ્ધિ થતાં આલસ્યમાત્રનો નાશ થાય છે. નાડીઓની શુદ્ધિ થાય છે, કામવાસના દબાય છે, અને તેથી બ્રહ્મચર્યનું અધિક સમય પાલન થઇ શકે છે. પ્રાણની ગતિ શિથિલ થાય છે, અને તેથી પ્રાણાયામ કરવાની યોગ્યતા પ્રકટે છે, આરોગ્ય સુદૃઢ થાય છે તથા આયુષની વૃદ્ધિ થાય છે. બળ તથા ઓજસ અને નિશ્ચયબળની વૃદ્ધિ થાય છે, અને મનનો વેગ પણ શિથિલ થાય છે.

આ આસનની સ્થિરતા વ્યાવહારિક પ્રયત્ન શિથિલ કરવાથી તથા અનંતનું ધ્યાન કરવાથી સત્તર થાય છે. વ્યવહારનાં કાર્યોને ઓછાં કરવાં, તીર્થઅટન વગેરે પણ ઓછું કરવું, તથા બીજી ક્રિયાઓ કે જે શરીરના વેગને વધારનાર હોય તેવી ક્રિયાઓને ન્યૂન કરવી. જવા આવવારૂપ બહુ પ્રયત્ન ન કરવો, તેમ જ અનંતનું ધ્યાન કરવું, આ બે પ્રકરથી આસનની સિદ્ધિ સત્તર થાય છે.

અનંત એટલે આકાશ અથવા શેષનાગ. ત્યાં આકાશનું ધ્યાન કરવાથી મિત્ત શૂન્યવત્ થાય છે જેથી પણ આસનની સ્થિરતા થાય છે. અથવા તો શેષનાગ આ પૃથ્વીને ધારણ કરતા અચળ સ્થિત રહે છે, તેમનું ધ્યાન કરવાથી પણ આસનની સ્થિરતા વધે છે તથા તેની સિદ્ધિ થાય છે.

આ બે ઉપાયોના અનુષ્ઠાનની સાથે જો નિત્ય એક પ્રકર આસન વાળવાનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેની ત્રણ માસમાં સિદ્ધિ થાય છે, એમ સાધારણ રીતે મનાય છે. સામાન્ય રીતે સ્થિરતાથી બેસી શકાય તથા કોઈ પ્રકારનો ઉદ્દેગ કે ત્રાસ ન ઉપજે ત્યારે આસન સ્થિર થયું જણવું. અને તેની સિદ્ધિ તો ક્ષુધાતૃષ્ણા વગેરે દ્વંદ્વો જય થએલો જણાય ત્યારે જ થઈ સમજવી.

(અપૂર્ણ.)

પંડિત જગન્નાથ પ્રમાણંકર.

ઋણ તથા તે સંબંધી કર્તવ્ય.

કાષ્ટ મનુષ્યપાસે અસુક સંખ્ય રૂપીઆ લેનામાં આવે છે તો લેનાર તેટલા રૂપીઆનું પોતાને ઋણ થયેલું મમજે છે, પોતે તે રૂપીઆ તેના આપનારને પાછા આપવાના છે એમ માને છે, પોતાને તેટલે અંશે ઋણી-દેવાદાર ગણે છે. ઋણી મનુષ્યની સ્થિતિ સદા ગૌણ હોય છે અને તે નિયમપ્રમાણે એ ઋણી મનુષ્ય લેણુદારનો આશીયાળો થઈ રહે છે. વિવિધ મનુષ્યોને રાત્રિએ સ્વસ્થ નિદ્રા આવતી નથી, એની પરિગણના કરતાં તે યાદીમાં ઋણીનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઋણી મનુષ્ય લીધેલા પૈસા પાછા નથી આપતો તો લેણુદાર ન્યાયકોર્ટનો આશ્રય લઈ તેની પાસે બહાત્કારથી પણ તે મેળવી શકે છે એટલું જ નહિ પણ તેની પાસે પૈસા પાછા આપવાના હોતા નથી તો તેને કોર્ટના નિયમપ્રમાણે વિવિધ પ્રકારે ત્રાસ પણ આપી શકે છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ ઋણી મનુષ્યની હોવાથી સાધારણ રીતે મનુષ્યો ઋણ કરતાં આચકા ખાય છે અને બનતા સુધી અન્યનું ધન લેવાય તેવી વ્યવસ્થા રાખી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે, તથા સુઘ ઋણી ઉત્તમર્ણુ (લેણુદાર)નો પોતે ઉપકૃત છે એમ માની પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવે છે.

આ પ્રકારની સ્થિતિ ધનના ઋણના સંબંધમાં દેખાય છે. પણ ધનમાત્ર જ ઋણનું પ્રયોજક નથી પણ ઋણ ઇતર અનેક પ્રકારે થાય છે એ સહજ વિચારથી જણાય છે. ધનનું થાય તે દેવું અને અન્યનું થાય તે દેવું નહિ એવું માનનાર મોટી ભૂલ કરે છે. કાપડના વ્યાપારીને ત્યાંથી કેટલુંક કાપડ વેચાતું લેનારને કાપડનો વ્યાપારી ધન આપતો નથી છતાં શું તે કાપડ ખરીદનારને તેનું ઋણ થતું નથી? અનાજના વ્યાપારીને ત્યાંથી ધાન ખરીદનાર ધનનું ગ્રહણ કરતો નથી છતાં શું તેને તે અનાજના વ્યાપારીનું ઋણ ગણાતું નથી? ડાક્ટરને ત્યાંથી નિરંતર દવા લેનાર ડાક્ટરપાસેથી ધન લેતો નથી છતાં તેને ડાક્ટરનું દેવું થતું નથી? આ જ પ્રમાણે સુધાર, કડીઆ, મજુર, નોકર આદિપાસે વિવિધ કામો લેનાર તેના ઋણી થઈ રહે છે અને તે ઋણ તેમને બહાત્કારથી પણ

આપવું પડે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી ધનનું જ માત્ર ઋણ થાય છે એ માનવું વ્યવહારદષ્ટિથી પણ કેવલ ખોટું જ છે. આટલું જ નહિ પણ ધન-રૂપીઆ, પૈસા આદિ સિક્કા એ આદિમાં હતા જ નહિ. એ વ્યવહારની સુકરતાઅર્થે અથવા અન્ય હેતુથી પાછળથી ઉદ્ભવ પામેલા છે. હાલ પણ પૃથ્વીપર એવી પ્રજા વિદ્યમાન છે કે જ્યાં ધન-સીકા-નો પ્રચાર નથી અને તે વિના જ તે પોતાનો વ્યવહાર સુકરતાથી કર્યે ગય છે. નાનાં નાનાં ગામેમાં હાલ પણ ધનનો ઉપયોગ કર્યા વિના વ્યવહાર ચાલે છે. એ ગ્રામમાં પ્રાયશઃ સર્વ ઉદ્યોગી જ હોય છે અને પરસ્પરની જરૂરીઆતો તે પૂરી જ પાડતા રહે છે. ગ્રામનો વૈદ ઔષધ આપી ધન લેતો નથી, ધનનો ત્યાં પ્રચાર જ નથી, પણ વૈદ ઔષધનું ધનવિના જ વિતરણ કરે છે. તે ઔષધ લેનાર કુંભાર વૈદને પાત્ર પૂરાં પાડે છે, વણકર વજ્ર પૂરાં પાડે છે, ખેડુત ધાન્ય પૂરું પાડે છે અને તે તે ઇતર વર્ગ પોતપોતાના કામદ્વારા તેને સહાય આપે છે. આ જ પ્રમાણે ખેડુત ધાન્યને પૂરું પાડે છે તે ધાન્યનું મૂલ્ય ધન લેતો નથી, પણ તે ધાન્ય વૈદને આપે છે તેના જલ્લામાં વૈદ તેને ઔષધ આપે છે, કુંભાર ધાન્યના જલ્લામાં પાત્ર આપે છે, વણકર વજ્ર આપે છે વગેરે. આ રીતે ધનનું નામમાત્ર ત્યાં હોતું નથી અને પરસ્પરના પદાર્થોનો તથા સેવાનો વિનિમયમાત્ર થતો રહે છે. આમ છતાં અહિં પણ પરસ્પરના ઋણી થવાય જ છે. વૈદપાસેથી ઔષધ લેનાર વૈદનો ઋણી જ છે અને તેના જલ્લામાં પોતાની કામ જાતિની સેવા અથવા પોતે કામ પદાર્થ જનાવતો હોય તો તેનો વિભાગ તેણે આપવો જ પડે છે, અને એ સેવા અથવા પદાર્થનો સ્વીકાર કરનારે તેના તેના જલ્લામાં પોતાના કામ પણ સ્વનો સંવિભાગ તેને પણ આપવો જ પડે છે. જો આમ કામ ખત્તાથી કરતો નથી અથવા સજ્જત છતાં નિરુદ્ધ ખેતી રહે છે તો તેને આમ પંચાયત શાસન કરે છે, તેનો આગ્રામાંથી બહિષ્કાર કરે છે અને તેનો પોતાનો વ્યવહાર ચાલતો બંધ થાય છે. તેથી આ સર્વ સ્થિતિ પરસ્પરમાં ઋણ થતું નથી, એમ કામ સ્વીકારતું નથી, પણ તે તે સર્વ પ્રજા જણે છે અને માને છે કે આપણે અમુક અમુકનું ઋણ થાય છે અને તેનું અમુક અમુક રીતે અપાકરણ કરવાનું છે. તેથી ધન-માત્રમાં જ ઋણની સમાપ્તિ થતી નથી પણ અન્ય અસંખ્ય રીતે ઋણ થાય છે એ સિદ્ધ થાય છે.

જે ન્યાય મોટા ઋણના સંબંધમાં છે તે જ નાના નાના ઋણના સંબંધમાં પણ છે. મોટું કે નાનું પણ તે ઋણ જ છે. કેમકે તેની જાતિ એક જ છે. મોટો મનુષ્ય હોય કે નાનું બાલક હોય તોપણ તે હિસાબ મનુષ્ય જ છે, વયને લીધે મનુષ્યજાતિ આવતી કે જતી રહેતી નથી. મોટું તોપણ ગૃહ છે અને નાનું ઝુંપડું તોપણ ગૃહ છે. તેથી નાનું ઋણ છે માટે તે ઋણ થતું નથી અને મોટું હોય તો તે ઋણ છે એમ માનવું ભૂલ છે. નાનું કે મોટું ગમે તેમ હોય તોપણ ઋણ તે ઋણ જ છે.

એ સાચું છે કે કેટલાક ઋણો વસુલ કરવાને સુલભ સાધનો મનુષ્યની સત્તામાં છે અને કેટલાક ઋણો વસુલ કરવાને તેનાં સાધનોની સુલભતા નથી. જે પદાર્થ, સેવા, કામ આદિનું રૂપિયામાં મૂલ્ય થાય છે તે સંબંધમાં જે ઋણ કરાય છે તો તેના ઋણો લેણદાર કેટલાંદારા ધણે અંશે વસુલ કરી શકે છે, પણ ખતર પ્રકારનાં ઋણો પછી તે નાના હોય કે મોટાં હોય તોપણ લેણદારને વસુલ કરવાનું લાઠીક સુલભ સાધન નથી. આથી આ ઋણો કરનારના ઉપર માનુષ કાયદાનું દબાણ થતું નથી, પણ તેટલા પરથી તે ઋણી નથી એમ કહી શકે તેમ નથી અને એ ઋણમાટે માનુષ કાયદાનું તે અતિક્રમણ કરી શકે તોપણ કુદરતના કાયદાનું અતિક્રમણ કરી શકતો જ નથી. તેથી તે કાયદાનો દાખ તો એના પર સદા વિદ્યમાન જ રહે છે. આમ છતાં આવા ઋણમાટે ધણીવાર મનુષ્યો ભ્રાંતિને વશ થઈ જાય છે અને પોતે ઋણી છે એવું વિસ્મરણ કરી દે છે. એટલુંજ નહિ પણ પોતાને ઋણ થયું છે એવું ભાન પણ તેમની વૃત્તિમાં થતું નથી. પણ એ સર્વ તેમની વિવેકદૃષ્ટિની ખામીનો પરિણામ છે, એ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે અને એનાથી તે ઋણી થતો નથી એમ નથી પણ ઋણી તો થાય જ છે અને તે સાથે પોતે ઋણી છે એ ભાત નહિ થવાથી તેને દૂર કરવા, તેને આપી દેશ કરવામાં આવતા પ્રયત્નથી તે સંહિત રહેવાથી સવા ઋણી જ રહે છે.

આ વાત એટલી સરલ છે અને સર્વ જરાપણ વિચાર કરનાર પ્રજામાં એટલી પ્રસિદ્ધ છે કે તેનું ખાસ વિવેચન કરવાનું રહેતું નથી, એ વિવેચનની લેશ પણ અગત્ય નથી. પણ સાદી અને સરલ વાત જેમ જેમ થાય છે તેમ તેમ તેનું વિસ્મરણ સહેલથી થતું રહે છે એ નિયમપ્રમાણે આ સાદી અને સરલ વાતને જાણતાં છતાં પ્રજા-

વર્ગ એનું કેવી રીતે સહેલથી વિસ્મરણ કરે છે તે વિવેકીને અસ્પષ્ટ રહે તેમ નથી.

એક બાપારીને ત્યાં મુનીમતરીકે એક મનુષ્ય કામ કરતાં કરતાં તે કામમાં પ્રવીણ થયે તે શેઠની સામે જ દુકાન કાઢે છે. પોતે સ્વતંત્ર થાય એમાં એનો કાંઈ હોય ગણતું નથી, સ્વતંત્ર થવાનો અને આગળ વધવાનો સર્વને હક છે, સર્વનો ધર્મનેજ છે; પણ એ પૂર્વનો મુનીમ પેલા શેઠનું જ વાંકું ખોલે છે, તેના જે માલક હોય તેને જ પોતે ટ્રોડે છે અને એવી અમુખ્ય કૃતિઓ કરે છે. આમાં તે પોતાનું ઝગણુ ભૂલી જાય છે એ જ કહેવાનું છે. એ મનુષ્યની ઉન્નતિ ભલે પોતાની બુદ્ધિના પ્રભાવથી થઈ હોય છતાં તેમાં આશ્ચર્ય નિમિત્ત મૂળ બાપારી છે અને એના આશ્ચર્યથી જ એની ઉન્નતિ થઈ છે એ નિર્વિવાદ છે, તેથી એ શેઠનું એણે ઝગણુ કર્યું છે. એનું અપાકરણ કરવાને બદલે એ તેની સામે થાય છે, એ ઝગણી લેણુદારની સામે જાય તેના જેવું જ છે.

જ્ઞાતિભોજનમાં અથવા પાર્ટીમાં જેઓ જમવા જાય છે તેઓ જમી આવ્યા પછી કેવી પ્રવૃત્તિ સેવે છે ? ઘણા ખરાં તો જમી આવ્યા પછી અમુક સાઈ નહોતું, અમુક ચીજનો બીણકુલ તાલ નહિ આવ્યો, એ મૂર્ખને આવડે છે જ ક્યાં, એ કૃપણ થું કરનાર હોય, એણે કાંઈ દિવસ થયે લીધો જ નથી, ઇત્યાદિ પ્રકારે જ ટીકા કરવામાં પોતાની બુદ્ધિનો પ્રભાવ સમજે છે, અને પેટે હાથ ફેરવતાં પોતાને કૃતાર્થ માને છે. અહિં જે જમાડનાર મનુષ્ય છે, જેનું અન્ન આ ભાઈ સાહેબો જમી આવેલા છે, તે લેણુદાર છે અને આ પરાન્ન ખાનાર સર્વ તેના ઝગણી છે. જમાડનારને કાંઈ પણ વાસ્તવ અંધન એ મનુષ્યોને નિમંત્રણ કરવામાં હોતું નથી. એ વાત સાચી છે કે હાથ જમવા જમાડવાનો વ્યવહાર પરસ્પરનો થયો છે—એક મનુષ્ય બીજાને જમાડે છે અને બીજે પ્રથમને જમાડે છે, પણ એટલા પરથી એ વ્યવહાર ઇતરના પર અંધન કાંઈ રીતે મૂકતો નથી. પ્રથમ મનુષ્ય બીજાને ત્યાં જમી આવે છે તેથી એ દ્વિતીયનો ઝગણી થયો છે, પણ તે ઝગણુ એ પ્રથમ મનુષ્યે દ્વિતીય મનુષ્યને જમાડીને જ વાળવું એવું અંધન રહેતું નથી. વૈષ્ણવ ઔષધ આપી જે લહેણું કરે છે, તે લહેણું વૈષ્ણવે દરદીએ ઔષધ આપી જ વાળવું જોઈએ એવું કાંઈ સ્વીકારતું નથી, તેથી પ્રથમ મનુષ્યે દ્વિતીયનું જે ઝગણુ કર્યું છે (તેને

ત્યાં જન્મવાથી) તે ઋણનું અપાકરણ તે અનેક રીતે કરી શકે છે. એ દ્વિતીય મનુષ્ય એનું કાંઈ લૌકિક હિત સાધી આપે છે અથવા તો કંઈ નહિ તો જમી આવ્યા પછી અમુકસંખ્ય જપ તે નિમિત્તે કરી તેનું શ્રેયસ્સ એ દ્વિતીયને આપે છે તો તેથી એ અનૃણી થઈ રહે છે અને રહ્યો પણ હોય છે. તેથી દ્વિતીય મનુષ્યે એ પ્રથમને ઋણી ગણ્યા કરવો અને એ પ્રથમે દ્વિતીયને ભોજન જ આપવું જોઈએ એવું બંધન પ્રથમને મસ્તકે સ્થાપવું એ ખોટું જ છે. તેથી જન્મવા જનાર બધાં લેણુદાર હતા એવું કાંઈ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, અને તેથી એ સર્વએ પોતાને જમાડનારના જ ઋણી ગણવા જોઈએ. તો એ ઋણનું અપાકરણ તેની નિંદા કરવાથી, તેના અવગુણને કલ્પવાથી કે ખાધેલા અને જીર્ણ થતા અન્નના દોષને સ્મૃતિઆરૂઢ કરવાથી થતું જ નથી. એમ કરનાર સર્વ કૃતદ્વં જ કહે છે. સર્વ જન્મનારે પોતે કરેલું ઋણ, પોતાને થયેલું ઋણ મનમાં સ્વીકારવું જ જોઈએ, તે બદલ તે જમાડનારને ચાર સ્તુતિમાં વચ્ચેના શ્રવણ કરાવવાં જોઈએ, તેના ઉપકાર માનવો જોઈએ, પોતાને ગૃહે જઈ એ જમાડનારની નિંદા આદિ નહિ કરતાં પરાન્નભક્ષણનિમિત્ત તે જમાડનારનું શ્રેયસ્સ થાય એવા જપ-આદિ કરવાં જોઈએ. આમ જો કરવામાં આવે છે તો જ એ જન્મનાર પોતાનું કૃતવોદ્ધપણું જણાવે છે અને પોતે કરેલા ઋણથી મુક્ત થઈ રહે છે.

આ સાથે જો જમાડનાર મનુષ્ય છે તેણે પણ જન્મનારને પોતાના ઋણી ગણવાં ઉચિત નથી. એ મનુષ્ય જોને જમાડે છે તે પોતાનાં મિત્રો, સગાં અને જ્ઞાતિબંધુઓ હોય છે અને ભિક્ષુક વર્ગ નથી, અર્થાત્ પોતાની સમાનપંક્તિના ગૃહસ્થો છે અને દુકળમાં પીડાતા ભિક્ષુકો નથી. તેથી પોતાની સમાન પંક્તિના મનુષ્યો પોતાનો વ્યવહાર છોડી તે જમાડનારના આનંદમાં ભાગ લે છે અને તેને શોભા આપે છે તે માટે એણે પણ જન્મનારનો ઉપકાર સ્વીકારવો જોઈએ અને તેમને ઋણી નહિ ગણવા જોઈએ, પણ પોતાને તેમનો એ બદલ ઋણી ગણવો જોઈએ. આટલું જ નહિ પણ એમને ઋણી ગણીએ તોપણ એ જમાડનારનું દાન આવા ઉચ્ચ પંક્તિના ગૃહસ્થને કરવા યોગ આવ્યો છે તે આ જન્મનાર ગૃહસ્થોના સૌજન્યને લીધે જ છે તેથી તે માટે એ પણ તેમનો ઋણી છે એમ તેણે ગણવું જોઈએ. આમ ગણવાથી એ આજનાર સર્વને વિવેકથી

સતકાર આપવો, આવવા બદલ અને પોતાના આનંદમાં ભાગ લઈ પોતાને શોભા આપવા બદલ એણે તેમના સર્વનો ઉપકાર કંઠરવથી અને મનમાં માનવો ઉચિત છે, અને પોતાને આવો મુયોગ આપ્યો તે માટે પ્રસન્ન થવું ઘટે છે અને આવનાર :આવા છે ને તેવા છે, એવું ધારી તેમનો તિરસ્કાર કરવો અથવા આ કૃતિથી ગર્વ ધરવો, પોતે ઋણ કર્યા છતાં અભિમાન ધારણ કરવું ઇત્યાદિ સર્વ ઋણપક્ષે વિચારતાં અનુચિત જ છે.

આ જ નિયમ આતિથ્યમાં પણ લાગે છે. આપણી પ્રજા ઇતર પ્રજાથી જો વિલક્ષણતાવાળી છે તો એ વિલક્ષણતાનો એક મોટો અંશ આતિથ્યનો સિદ્ધાન્ત અને આતિથ્યનો પ્રચાર છે. ઇતર પ્રજાના ધર્મશાસ્ત્રમાં લાગ્યે જ આપણી પ્રજાજેવું આતિથ્યનું માહાત્મ્ય સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, અને તેમ હોય તોપણ તેનો પ્રચાર આપણી પ્રજાજેટલો ઇતરમાં નથી એ તો સ્પષ્ટ જણાય છે. અતિથિની જાતિ નહિ જોવી, ભોજનસમયે અતિથિ પ્રાપ્ત થાય તો તેને ભોજન અવશ્ય આપવું, અતિથિ સ્વર્ગસંક્રમ છે, સાચા ગૃહીને ત્યાં અન્ન, જલ અને આસન અને આવકાર અતિથિને અવશ્ય મળે છે ઇત્યાદિ ભાવનાં વચનો આપણાં જ શાસ્ત્રમાં સ્થલે સ્થલે મળી આવે છે. તેથી અતિથિસેવાએ આપણામાં પ્રધાનપદ ભોગવ્યું છે. આમ છતાં હાલની સ્થિતિ તેથી રહી જણાતી નથી અને જેમ જેમ સુધરેલા મનુષ્ય, તેમ આતિથ્ય વિમુખતાની અધિકતા જોવામાં આવે છે એ શોચનીય છે. એક ગૃહસ્થને ત્યાં અન્ય અતિથિરૂપે આવે તો તેથી પ્રથમ ગૃહસ્થે આનંદ માનવાનું છે. જે આવનાર છે તે અતિથિ કહેવાય છે અને જેને ત્યાં તે આવે છે તે આતિથ્ય કરનાર ગૃહી કહેવાય છે. ગૃહીએ વિચાર કરવો જોઈએ છે કે ડાઈ ડાઈને ત્યાં આવવા બેશી રહું નથી, તેથી એ સુદિન છે કે આપણે ત્યાં અતિથિ આવે છે. વળી ભિક્ષુકને ત્યાં અતિથિ ડાઈ જતો નથી, બ્રહ્મચારીને ત્યાં જતો નથી, વનીને ત્યાં જતો નથી, તેમ જ જે અત્યંત નિર્ધન છે તેને ત્યાં પણ લઈ કરીને જતો નથી. તેથી પરમાત્માની કૃપાથી આપણી સ્થિતિ સારી છે તો જ અતિથિ આવે છે અને તેથી આપણે પ્રસન્ન થવાનું કારણ છે એવો વિચાર ગૃહીએ ધરવો જોઈએ અને તેથી અતિથિ આવે છે તો તેની બનતી સેવા કરવા મનમાં ઉત્સાહ ધરવો જોઈએ. આ સાથે અતિથિએ ખાત્ર વિચારવું ઘટે છે

કે પોતાની કે પોતાના વડીલોની કાષ્ઠ થાપણુ તે ગૃહીને ત્યાં મુકી નથી કે જેના બદલામાં કે તેના વાજના બદલામાં પોતાનો તે ગૃહી-પર કાષ્ઠ પણુ જાતનો હક હોય. તે ગૃહીને ત્યાં જમણે છીએ અને તે ગૃહી અમ, જલ, આવાહાર, આદિ પ્રીતવડે આપે છે તે, તે ગૃહીનું સાજન્યમાત્ર છે અને અતિથિનો કાષ્ઠ રીતે હક નથી. આમ નિશ્ચય માની ગૃહીને જેટલો ઓછામાં ઓછો શ્રમ અપાય તેટલો આપવો જોઈએ. તેણે ગૃહીના આધેશ બ્યવહારમાં ઓછામાં ઓછો વિશેષ કરવો જોઈએ, તેની પાસે નહિ છૂટકે જરૂર હોય તેટલી જ સેવા કરાવવી જોઈએ અને પોતાનું કાર્ય થઈ રહે એક ક્ષણુ પણુ આધક તે ગૃહીને શ્રમ નાહ આપવો જોઈએ અને જતી વખતે પોતાના મનમાં તે ગૃહીએ લીધેલા શ્રમબદલ તેનો ઉપકાર અવશ્ય માનવો જોઈએ અને તે ગૃહીને પણુ તે ઉપકાર નિવેદન કરવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણુ ગયા પછી પણુ તે તે ગૃહીના શુભતું જ ચિંતન કરવું જોઈએ, તથા પોતે તે ગૃહીનો ઋણી થયો છે એ ભૂલી ન જવું જોઈએ. આ પ્રકારની ગૃહી અને અતિથિ ઉભય પક્ષની પ્રવૃત્તિ થવી ઉચિત છે. પણુ તેને બદલે ફાલ વિપરીતપણું જ દેખાય છે. ગૃહીઓ ધણે ભાગે પોતાનાં એકાચારા-મની અર્યાદા અનિશ્ચય વધારી બેઠા હોય છે અને તેથી પરાઈ કર-વાને સાધનો-ધન-તેમની પાસે ફાલતું હોતાં નથી. તે સાથે વિવિધ ક્રિયામાં એટલા બધા અધ્યાસ દૃઢપણે આંધી રહેલા હોય છે કે તેમાં જરા પણુ વિશેષ તે સહન કરી શકતા નથી. આથી અતિથિને આ-વવાનું જાણતાં ધણાને તો પ્રસન્નતા ન થતાં. આ એક ઉપાધિ આવ્યો એવું જ ભાન થાય છે. તે સાથે અતિથિઓને પણ તેટલા જ અધ્યાસ હોય છે અને તેઓ ગૃહીપર પોતાનો હક માનવાની ભૂલ કરી રહ્યા હોય છે. તેથી અતિથિ ખય છે ત્યારથી ગૃહીએ તેની ગુલામગીરી જ કરવી જોઈએ એવું તેઓ માને છે. ગૃહીએ પોતાના કામમાં ગમે તે વિશેષ આવે તો સહન કરવો, અતિથિને સુશય્યા, સુઓજન અને તે પણ ગૃહીના વખતપ્રમાણે નહિં પણ અતિથિના વખતપ્રમાણે આપવું જોઈએ, આખો દિવસ અતિથિની તહેનાતમાં ગૃહીએ અને તેના ગૃહનાં સર્વંએ રહેવું જોઈએ, અતિથિ સ્વમુખે નહિ કહે તો પણ તેની ઇચ્છા એમની એમ જાણી લઈ તે પ્રમાણે ગૃહીએ સર્વં અનુકૂલતા કરી આપવી જ જોઈએ ઇત્યાદિ આશાઓના પાશ

અતિથિયો પોતાના ગળામાં રાખી રહે છે અને ગૃહી જે વિવિધ સેવા કરે છે તેના પ્રતિ લક્ષ નહિ આપતાં, તેનાથી જે ન થઈ હોય તે મનમાં આગળ લાવી ચાલું જોઈ માલિકા એસે તેમ તે અમરવડતા અથવા સમવડતાના અભાવના વિચારને વાગોળતા તેઓ તે ગૃહીને ઉપકાર માનતા નથી, તેનું ઋણ સ્વીકારતા નથી પણ ઉલટું તેમની વિવિધ પ્રકારે નિંદા કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. એક મનુષ્યને ત્યાં કાઈ પાંચ હજાર રૂપિયા ઉઝીના લેવા જાય, પાંચ હજારનું ઋણ કરવા જાય અને તે મનુષ્યથી પાંચ હજાર નહિ આપી શકાયા પણ ત્રણ હજાર જ આપી શકાયા તેથી તે મનુષ્યનું ત્રણ હજારનું ઋણ નહિ સ્વીકારવું, તેના એ બદલ ઉપકાર નહિ માનવો, પણ તેણે પાંચ હજાર નહિ આપ્યા માટે તે હરામી છે, લુચ્ચો છે છત્યાદિ રીતે કહેવું તેના જેવી આ પ્રવૃત્ત છે. આ ઉભય પ્રકારની પ્રવૃત્તિ નિંષ છે એ જાણવા વિશેષ વિચારની જરૂર નથી. અત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આવા પ્રસંગોમાં મનુષ્યો પોતે ઋણ કરે છે છતાં તે ઋણને સ્વીકારતા નથી અને જાણે પોતે કાંઈ પણ ઋણ કર્યું નથી એવી પ્રવૃત્તિ કરે છે. જાતા મનુષ્યો પણ આમ અલક્ષ કરવાથી આવા ઋણોમાં બૂલ કરી દે છે.

પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી સાધક બંધુઓને જણાવવું જોઈએ કે આપણા સાધક બંધુઓએ આવા ઋણોમાં વિશેષ સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે. આજથી દશપંદર વર્ષ પૂર્વે સાધકો આ વિષયમાં ખાસ સાવધાન રહેતા હતા. શ્રીસદ્ગુરુપરમાત્માની શુશ્રૂષા કરવાનો યોગ આવવો એ તો અત્યંત વિરલ છે, આપણું એવું ભાગ્ય ક્યાં કે એ યોગ આપણને પ્રાપ્ત થાય, પણ શ્રીસદ્ગુરુ-વિષે ઇષ્ટબુદ્ધિ સ્થાપનાર સાધક બંધુની સેવા પણ ઉઠાવવાનો યોગ આપણને પ્રાપ્ત થાય તો શ્રીઈષ્ટનો મહાન્ અનુગ્રહ આપણા પર છે એમ તેઓ જાણતા હતા. અને તેથી સાધકોના અધિકારના નિર્ણયનું કાર્ય શ્રીઈષ્ટનું છે એમ નિશ્ચય માની એ વિચારવમજમાં તેઓ પડતા નહિ અને કાંઈ પણ સાધક બંધુ પોતાને ઘેર આવે તો તે દિવસને મોટો ઉત્સવ તેઓ માનતા અને પ્રસન્નતાથી ચથાશક્તિ તેનું સર્વ પ્રકારે આતિથ્ય કરતા. તેઓ જાણતા હતા કે શ્રીકૃષ્ણ-પરમાત્માના ચરણોનો સ્પર્શ જેને થયો છે એવી યમુનાજીનો રેતી પણ શિરસાવંધ છે તો આ આવનાર સાધક બંધુને શ્રીઈષ્ટશ્રીના

ચરણકમળનો સ્પર્શ થયો છે એટલું જ નહિ પણ તેમના વરદ કરકમલ પણ તેને મસ્તકે ફર્યા છે, તેથી એ સાધકખંધુ અવશ્ય શિરસાવંધા છે. આ સાથે અતિથિ સાધક ખંધુ પણ પેલા ગૃહી સાધક ખંધુવિષે એવી જ અથવા એથી પણ અધિક પૂજ્યભુક્તિ રાખનાર થતા અને ઋણમાત્રથી બચવાને સાવધાનતાવાળા થતા તેથી તે ગૃહી સાધક ખંધુને બને તેટલો ન્યૂન શ્રમ આપતા અને તે ગૃહીથી કરાચેલા અતિથ્યથી પોતે પાવન થયા છે એમ માની તેના ઉપકારને મનમાં દૃઢપણે સ્થાન આપતા તથા, હાલ અંતરમાં વિરોધી ભાવ રાખી મોઢે મોઢે મિથ્યા Thanks આપવાનો વડીવટ આણે છે તેમ વિવેકખાતર નહિ પણ ખરા અંતઃકરણપૂર્વક તે ગૃહીનો આભાર સ્વીકારતા. આ પ્રકારની ઉભય પક્ષની પ્રવૃત્તિથી ઉભય વચ્ચે નિષ્ક્રમ સ્નેહ સદામાટે બંધાતો અને ઉભય પક્ષને સંતોષ થતો. આનું એક ઉદાહરણ જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેથી આ સ્થળે ટાંગવું ઉચિત લાગે છે. આજથી કેટલાંક વર્ષપૂર્વે એક બે સાધક ખંધુરત્નોમાં નોકરીને અંગે આવો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એક સાધકવર્ષ એક ગ્રામમાં રહેતા હતા. ત્યાં મૂળ તો ગ્રામ અને તેમાં પણ ગૃહ નાનું. ગૃહમાં માત્ર બે જ ઓરડાઃ એક રસોડું તથા એક બીજો ઓરડો. આવે પ્રસંગે તેમને ત્યાં એક સાધકનું સકુટુંબ પધારવું થયું. તેઓ આવનાર છે એ પત્ર મળતાં જ ગૃહી સાધક ખંધુના મનમાં મોટો ઉદ્વેગ થવા માંડ્યો. ગૃહ નાનું છે, ગામડું છે, તેથી શી સગવડતા થશે છત્યાદિ કોષ પણ બીતિ કે શંકાએ મનમાં સ્થાન ધર્યું નહિ પણ પોતાનો વિશુદ્ધ સ્નેહ અને આવનારના વિશુદ્ધ સ્નેહ પર આશ્રિત થઈ મનમાં હર્ષ હર્ષ ને હર્ષ જ પ્રકટવા લાગ્યો. આવનાર અતિથિ સાધક ખંધુને પણ ત્યાં સ્થાન નાનું છે કે ગામડું છે એવું ત્યાં નિવાસ કરતાં જાન થયું નહિ પણ ગૃહી સાધકરત્નતા વિશુદ્ધ સ્નેહના વિસ્તારને લીધે તથા પોતાના નૈસર્ગિક સામન્યને લીધે તે ગ્રામ તે મહાનગરના જેવું આનંદજનક ભાસ્યું અને તે ગૃહ તે મહા પ્રાસાદના જેવું સુખદ લાગ્યું. રાત્રિએ સુવા માટે-બે ગૃહિણીઓ ભગિનીમાફક સુતી અને બંને સાધકરત્નો સાથે સુતાં. એક જ ઓરડામાં વચ્ચેનો અંતરાય કરવામાં આવ્યો અને સ્વસ્થપણે આનંદવાર્તા કરતાં જ અને પુણ્યમૂર્તિયુગલ દિવસ નિર્જમ કરતાં રહ્યાં તથા બે ચાર

રાત્રિને અંતે જ્યારે છૂટા પડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે પરસ્પરમાં જે રનેહ હતો તેનાથી તે સહસ્રગુણુ અધિક આ સહનિવાસથી વધેલો અનુભવતાં સજલ નેત્રે તેઓ છૂટા થયાં તથા આવનાર અતિથિ મહાપુરુષે થયેલા ઉત્તમ આતિથ્યથી પરમ પ્રસન્નતા માની ઉપકાર સ્વીકાર્યો.

આજકાલ આથી બિન્ન પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થતી જણાય છે તેથી જ આ પ્રસંગપર અત્ર ભાર દેવો યોગ્ય ગણ્યો છે. ખીજા ઉત્સવો તો સુરચિત સ્થાને કરાય છે પણ શ્રી સાધનસમારંભના ઉત્સવમાં તો જંગલમાં મંગલ કરવાનું હોય છે. સ્થાન વિષમ હોય છે, તેને સરખું કરાવવાનું હોય છે, ત્યાં નિવાસમાટે, ભોજનમાટે, જપમાટે, વ્યાખ્યાનમાટે ઇત્યાદિ વિવિધ ક્રમમાટે રચના કરવાની હોય છે. તે સાથે યથો વ્યવહાર સમયસર કરવાનો હોય છે. આ સમગ્રી વ્યવસ્થા કરવામાં કેટલું કષ્ટ પડે છે, કેટલા મનુષ્યોની સહાય જોઈએ છે તે વગેરે તો જેણે એકવાર એ કરી જોયું હોય તેના જ ખ્યાલમાં આવે છે. એ વ્યવસ્થા કરવામાં ભાગ લેવારૂપ અનુભવિના એનો ખ્યાલ આવી શકે એ કઠિન છે. આ કાર્ય કરવાનું જેઓ ઉપાડી લે છે તેમને એમાં પરમાર્થમાત્ર પ્રયોજન હોય છે અને કોઈ પણ લૌકિક સ્વાર્થ હોતો નથી. એમાં અતિથિરૂપે આવનાર સાધક અંધુઓ તથા સજ્જનો સર્વ પોતાના શ્રેયસને માટે આવે છે અને આતિથ્ય કરનારના કોઈ હિતમાટે આવતા નથી, તેથી આવનાર અતિથિઓ સર્વ આતિથ્ય કરનાર સાધકોના ઋણી છે, આતિથ્ય કરનાર સાધકોના તન તથા ધનના અને શ્રમના વ્યયના બદલામાં અતિથિ સાધકો પોતાનો ક્રમ સુખપૂર્વક સાધી શકે છે, પોતે સુખપૂર્વક ત્યાં રહી શકે છે અને પોતાના અધિકારની ઉન્નતિને સાધી શકે છે. તેથી આ સર્વ અર્થમાટે એ અતિથિઓના ઉપર આતિથ્ય કરનારનો નાનો-ઉપકાર નથી. આતિથ્ય કરનારને કોઈની પણ સગવડતા કરી આપવાનું બંધન નથી છતાં તેઓ સર્વ સગવડ કરી આપે છે એ તેમનું સૌજન્ય છે. તેથી આ સર્વ કૃતિમાટે સર્વ આવનાર અતિથિઓએ તેમનો ખરા અંતઃકરણથી ઉપકાર માનવો જોઈએ; તેમના શ્રેયસના જ સંકલ્પ કરવા જોઈએ; તેમને અને તેટલો ન્યૂન શ્રમ જ આપવો જોઈએ અને જે સગવડ યથા-

પ્રાપ્ત કરી આપવામાં આવા હોય તેથી પ્રસન્ન થઈ તે કરી આપનારના મુણે માવા જોઈએ. આને બદલે આ વખતે તો સાધન-સમારંભ બરાબર નહિ, અમુક સ્થળે થયો હતો તે બહુ જ ઉત્તમ હતો, આ વખતે તો વાહનની જ સંગવડતા નથી, અમુક દિવસે ખાવામાં બરાબર તાલ્ય બેઠો નહિ, રસોઈઓ સારા નહોતો, બા-ખ્યાનમંડપમાં ગોઠવેલાં આસનો બરાબર નહોતાં, આમ ગોઠવ્યાં હોત તો ઠીક હતું, એ બીજારાને અનુભવ શો, એમનું આવા કાર્યમાં ગળું શું, આપણાથી નહિ થાય તો આવું કાર્ય શું કરવા માથે લેવું જોઈએ, ઇલાદિ કોઈ પણ વિચાર કરવામાં આવે અને પોતાનું તનમનાદિથી આતિથ્ય કરનારની કૃતિને ગૌણ પાડવામાં આવે તો એ એ જ સૂચવે છે કે તે તે ઋણ કરનારા પોતે કરેલા ઋણનું જ્ઞાન ભૂલી ગયા છે. આથી એ ઋણ કરનારને જ હાનિ છે, આતિથ્ય કરનારની સત્કૃતિ કોઈ રીતે ગાણ થતી નથી. જો વ્યવસ્થામાં કોઈ જાતની ન્યૂનતા લાગે તો એ અતિથિ સાધક બંધુઓએ પોતાની સહાય અર્પવી કે ન્યૂનતાને દૂર કરવી અથવા પોતાને જ્યારે વ્યવસ્થા કરવાનો યોગ આવે ત્યારે તેવી ન્યૂનતા નહિ આવવા દેવી એમાં લેશ પણ વિરોધ નથી, પણ જેમણે મહાપરિશ્રમ કર્યો છે અને જેનું ફળ આવનાર અતિથિને પ્રાપ્ત થયું છે તેમનો આભાર સ્વીકારવો અને પોતાનું ઋણીપણું સ્વીકારવું એ સર્વને પ્રાપ્ત છે એ જ કહેવાનો આશય છે.

કેટલાક મનુષ્યોને એવી ટેવ પડી હોય છે કે ગમે તેના સંબંધમાં આવે છે તો તેનો પાસે તેઓ કોઈ ને કોઈ અર્થ વિનામૂલ્યે, મફત કરી લેવા ચત્ન કરે છે. ગમે તે વ્યક્તિનો સંબંધ થાય છે તો તેની પાસે કાંઈ કાંઈ કામ કરાવી લે છે. વકીલ, ડોક્ટર, હુન્નરી, અધિકારી આદિનો સંબંધ થતાં તેમની પાસે પોતાનો કોઈ કોઈ સ્વર્થ મફત સિદ્ધ કરી લેવા તેઓ ઉત્સુક થાય છે. અને આ હેતુમાટે વિવિધ યુક્તિઓ તેઓ રચે છે તથા જો તેમાં વિજયી થાય છે, તો તેઓ પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યનાં વખાણ કરતા પ્રમુખ થાય છે કે આપણે કેવી બુદ્ધિ વાપરીને આ કામ વિનામૂલ્યે કરાવી લીધું ! પણ આમ માનવામાં તેઓ અન્યને હેતરી શક્તા નથી પણ પોતાની જાતને જ હેતરે છે, તેઓ જ પોતે હેતરાય છે. તેઓ મોટી બુદ્ધિવાળા છે અને ચતુર છે એ સાચું છે પણ કુ-

રત અથવા કુદરતના અધિષ્ઠાતા પરમાત્મા તેમનાથી સહસ્રગુણ કે લક્ષગુણ કે અનંતગુણ બુદ્ધિવાળા છે. તેઓ જોને મફત સમજે છે તે મફત કામ થયું નથી. કુદરતના નિયમપ્રમાણે તેમને માથે તેનું ઋણ થઈ ચુક્યું જ છે. એ ઋણ તેઓ સમજીને પૈસાથી કે ઇતર કોઈ સેવાથી આપતા નથી તો વખત આવે તેમથી પાસે બલાતકારે કુદરત તે અપાવે છે જ અને તે પણ બ્યાજસાથે જ આપવું પડે છે. એના કરતાં જો તેઓ પોતે આ ઋણને પ્રથમથી જ ઋણરૂપે સમજે છે તો તેને આપો દેવા યત્નવાળા થાય છે અને તે ધન, સેવા આદિથી નથી અપાતું તો કાંઈ નહિ તો તેના શ્રેયસના સંકલ્પદ્વારા અથવા તેના નિમિત્તે પરમાત્મચિંતન કરી પણ આપી દઈ શકે છે અને પોતાને અનુશી કરી શકે છે.

અન્ય કેટલાકને આપણે એવું કહેતા શ્રવણ કરીએ છીએ કે અમુક મોટા પુરુષ છે કે હતો કે થયો હતો તેમાં મારે શું, માઈ તેણે શું કયું, તે મોટા હશે તો તેના ઘરનો મોટો હશે, તેની સાથે મારો શો સંબંધ, વગેરે. આ પ્રકારનું માનનાર પણ પોતાના ઋણનો ઇતકાર કરનાર જ છે. દરેક જગત્ આજે જો રૂપમાં દષ્ટ થાય છે તે એકાએક એવા રૂપમાં ઉદ્ભવ્યું નથી, પણ સહસ્ર કે લક્ષ વર્ષની વિવિધ કૃતિ અને વ્યતિકરોના અંતે તેના પરિણામરૂપે આ રૂપમાં એ ક્રમે ક્રમે આવ્યું છે. માનુષ લોકની વર્તમાન દશા આવવામાં વિવિધ ક્રમ ચાલ્યા છે, વિવિધ ફેરફાર થયા છે, વિવિધ પુરુષો અને સ્ત્રીએ વિવિધ યત્નો કર્યા છે અને તે સર્વના પરિણામ-રૂપ વર્તમાન સ્થિતિ છે.

આપણે સહજ જોઈ શકીએ છીએ કે હાલ આપણે જગતની વિવિધ સ્થિતિથી સુખ લઈએ છીએ. આગગાડીને લીધે સત્વર મુસાફરી કરી શકીએ છીએ અને તેથી ઇષ્ટકાર્ય સત્વર સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ; તારદ્વારા વિવિધ સંદેશાઓ સત્વર એકઠીએ છીએ અને મહણ કરીએ છીએ. ટેલીફોનદ્વારા ઘેર બેઠા દૂર દેશસ્થ મનુષ્યોસાથે વાત કરી શકીએ છીએ. ગેસના ઉપયોગથી શ્વેત પ્રકાશિત દીપકના પ્રકાશને ભોગવી આનંદ પામીએ છીએ. વીજળીના દીવાથી ગૃહને શૃંગારીએ છીએ. નાનાં મોટાં સહાધવાળા, રંગી-બેરંગી સુતરાઉ, કિના અને રેશમી વસ્ત્રોવડે શરીરને ઢાંકીએ છીએ અને શોભાવીએ છીએ. પડ રસવાળા વિવિધ આહારવડે રસ-મેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરીએ છીએ. અનેક પ્રકારના સુખરેલા સુદૃઢ હથી-

ચારના બંધે શસ્ત્રકલાના થયેલા વિગ્નથી વિવિધ અસાધ્ય રોગોથી મુક્ત થઈ રહીએ છીએ. નાનાવિધ ઔષધો, લેપો આદિ શોધાવાથી તે તે વ્યાધિનો પ્રતીકાર કરી શકીએ છીએ. અતિ અનુભવી અને પરિશ્રમશાળી પુરુષોના અનુભવવચ્ચોના સંગ્રહ પ્રાપ્ત થવાથી તદનુસાર નીતિ અને વર્તન રાખો સુખપ્રાપ્ત થઈ રહીએ છીએ. આઘ ઋષિ મુનિઓએ સ્વપરિશ્રમથી દુષ્ટ કરેલા મંત્રોવડે યજ્ઞયાગાદિ કરી પારલૌકિક સુખનો સંગ્રહ કરી શકીએ છીએ અને બ્રહ્મવિદ્ મહાપુરુષોના ભોધના લેખો આપણે અલૌકિક સુખરૂપ મોક્ષપર્યન્તનો માર્ગ ખુલ્લો કરી રહ્યા છે. તો આ બધું સુખ, વૈભવ અને સંક્ષેપમાં કહીએ તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ આપણા ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની નિદ્ધિ કરવામાં આપણે એ મહાન પુરુષોના જ ઋણી છીએ. એ એમણે પોતાના પરિશ્રમનું ફળ જગતમાં પ્રકટાવ્યું ન હોત અને પોતાના પરિશ્રમનો ઇતરને લાભ આપ્યો નહિ હોત તો આ માનુષ લોકની આજે જે સ્થિતિ આવી છે કે જેમાંથી આપણે સર્વ સુખ લઈ શકીએ છીએ તે સ્થિતિ કદાપિ આવત નહિ. અને જેમ સો કે હજાર વર્ષની ચક્રલોચો પૂર્વે જેમ માળા બાંધતી હતી તેવા જ માળા હાલની ચક્રલોચો પરિશ્રમવડે બાંધતી રહે છે તેમ આપણે પણ તે તે શોધ થયા પૂર્વની જે જે અગાનની, અધિકારની સ્થિતિ હતી તેમાં આપણે આજે હોત તેથી વર્તમાન સમયે આપણે જે જે સુખો ભોગવી શકીએ છીએ અને સુખજનક સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છીએ તેમાં તે તે પૂર્વ મહાપુરુષોનો ઉપકાર છે જ અને તેથી આપણે તે તે સર્વ મહાપુરુષોનું ઋણ છે જ. તેથી તે તેના ધરના મોટા અને માંડે તેમણે શું હિત કર્યું એવું માનવું કે કહેવું એ અજ્ઞાનમાત્ર સૂચવે છે અને એ કૃતમતા જ છે. તાત્પર્ય કે વર્તમાન સમયના સર્વ મનુષ્યો પૂર્વપૂર્વના સર્વ મહાપુરુષો કે જેમણે પોતાના માહાત્મ્યવડે-પોતાના બુદ્ધિવિભવવડે, વિજ્ઞાનવડે, નીતિવડે, શોધવડે, આચરણવડે તથા એવી અનેક રીતે આ લોકને સુખપ્રદ કર્યો છે તેમના ઋણી જ છે. આપણે ભલે તેમનું નામ નહિ જાણતાં હોઈએ, તેમને વસવાનો દેશ નહિ જાણતા હોઈએ છતાં તેમની કૃતિનું ફલ ભોગવનાર છીએ એટલા પરથી જ આપણે તેમનું ઋણ કરેલું છે. આ જ પ્રમાણે વર્તમાન સમયે પણ જે મહાપુરુષો આ લોકની

વિવિધ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવામાં ઉચિત છે તે સર્વ પણ્ય સાક્ષાત્ વા પરંપરાથી આપણા અને આપણી પ્રજાના હિતના સાધક છે અને તેથી તેમનું પણ્ય આપણને ઝડપ થાય છે. કદાચ કોઈ કહેશે કે આ મહાપુરુષોએ ક્યાં આપણે માટે તે તે કૃતિ કરી છે, કે આપણે તેમનું ઝડપ માનીએ; તો આ કથન યોગ્ય નથી. એક મનુષ્ય તમને અજ્ઞાનતા કાંઈ હાનિ કરે છે તો તરત તમે તેની સામે લડવા બાંધા ધરો છો અને તેણે જાણી જોઈને હાનિ નથી કરી એમ તમને ખાતરી થાય છે તો તેને ન્યૂન પણ્ય દોષપાત્ર ગણો જ છો, તો પછી આ મહાપુરુષોની આપણને ખાસ ઉદ્દેશાને તે કૃતિ નહિ કરી હોય તો તેટલાથી શું? તેમની કૃતિનું ફલ તો આપણને મળે જ છે એ સિદ્ધ છે અને એ ફળ આપણે સ્વીકારીએ છીએ, એનો લાભ લઈએ છીએ માટે જ આપણે તેમના ઝડપી થઈ રહીએ છીએ એ પણ્ય એટલું જ સિદ્ધ છે.

આ આદિ વિચાર કરીને જ આપણા શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારથી જ ત્રિવિધ ઝડપ લઈને જ જન્મે છે અને અત્ર વર્ણન કરાયેલા ઝડપની મનુષ્યઝડપમાં ગણના કરી છે. આ મનુષ્યઝડપ ઉપરાંત મનુષ્યને પિતૃઝડપ અને દેવઝડપ હોય છે અને એ બંને પણ્ય ઉપર જણાવેલા જ નિયમથી ચર્ચ રહે છે.

મનુષ્ય જેમ ઇતર મનુષ્યના, કે સમાજનાં કૃત્યોથી સુખનો ભોક્તા થઈ રહે છે તેમ એના સુખમાં પિતૃનાં અને દેવોનાં કૃત્યો—એ ઉભય ક્રાંતિની વ્યક્તિના અનુગ્રહ પણ્ય કારણરૂપ છે. વર્તમાન જન્મના નિમિત્તરૂપ માતાપિતા હોય છે તેથી સર્વ સુખના સાધનરૂપ, ચારે પ્રકારના પુરુષાર્થના હેતુરૂપ જે સ્થૂલ શરીરની પ્રાપ્તિ તે માટે સ્પષ્ટ-પણે મનુષ્યમાત્ર માતાપિતાનો ઝડપી છે. કેટલાક મંદમતિ મનુષ્યો એવું માનતા જણાય છે કે માતાપિતાએ ક્યાં પોતાની સત્તાથી પુત્ર-પુત્રીને જન્મ આપ્યો છે કે તેમનું ઝડપ ગણાય? પણ આ માનવું કેવળ ભૂલભરેલું છે. આ વિષયની અધિક ચર્ચા હાલ નહિ કરતાં ઉપરના નિયમપ્રમાણે જ એ ઝડપની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલું જ સૂચવવું પૂરતું છે. માતાપિતાએ પોતાની સત્તાથી કદાચ જન્મ નથી આપ્યો એ સર્વાંશે અંગીકાર કરીએ તોપણ માતાપિતાવિના માનુષ્ય-શરીરનો ઉદય થયો નથી એ તો સિદ્ધ જ છે. તેથી તેમ પૂર્વના મોટા પુરુષો અને વર્તમાન સમયના મોટા પુરુષોની કૃતિ આપણને ઉદ્દે-

શીને જ ન થઈ હોય છતાં આપણને તે કૃતિનો લાભ મળે છે તેટલા માત્રથી જ આપણને તેમનું ઋણ થાય છે, તે જ નિયમ પ્રમાણે આપણા શરીરને ઉદેશી માતાપિતાની કૃતિ ન હોય તોપણ એ શરીરના ઉદ્ધયના ધારણરૂપ એ છે અને એ શરીરવડે જ આપણે સુખભોગ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ તેટલાપરથી જ તેમનું ઋણ આપણને થઈ છે. તો એ ઉપરાંત તો ગર્ભનું ધારણ કરવું, તેનું પોષણ કરવું, તેને માટે વિવિધ નિયંત્રણા સહન કરવી, પ્રસવ સમયસુધી કષ્ટ વેઠવું, પ્રસવપછી પણ નાનાવિધ કષ્ટ વેઠવાં, બાલકોને ઉછેરવાં, તેમનાં પોષણ કરવાં, તેમને મોઢા કરવા, હૃદયીઆર કરવા ઇત્યાદિ વિવિધ કૃતિઓ માતાપિતાએ આપણને ઉદ્દેશીને જ કરેલી છે અને તે સર્વનો લાભ આપણને મળે છે તેથી એ ઋણની વૃદ્ધિ થયેલી જ છે. આ સર્વથી ઉપરનું માનવું એ હાલની ઉદ્ધતાષ્ટનો વિલાસમાત્ર છે અને આપણને આ રીતે માતાપિતારૂપ પિતૃનું ઋણ શાસ્ત્ર જણાવે છે તે સત્ય જ છે.

આ પિતૃઋણ તે એક પ્રકારનું ઋણ છે, પણ એ ઉપરાંત પિતૃલોકનિવાસી વ્યક્તિરૂપ પિતૃઓ તથા આ જન પિતૃઓનું ઋણ પણ આપણને છે જ. સારી ઉત્તમ રૂપે ગુણદિસંપન્ન ગૃહિણી મળવી અને સુપ્રજ થવી એ, એ પિતૃઓના અનુગ્રહનું જ ફલ છે. મનુષ્ય બલે અભિમાનને ધારણ કરે પણ તે જાતે સ્વપ્રયત્નથી જ ગૃહિણીને ઉત્તમોત્તમ કરી શકતો નથી. પ્રથમ તો ગૃહિણીનો યોગ થતા સુધીમાં જ તેના ભાવિની રૂપરેષાઓ બધી ચીતરાઈ ગયેલી હોય છે, અર્થાત્ એ રૂપરેષાઓ બધી ચીતરાઈ ગયા પછી જ તેનો અને પતિનો સંબંધ થાય છે. તેથી એ સંબંધ થયા પછી તો ધણે ભાગે એ રેષાઓનું વ્યાકરણ થતું રહે છે. એ વ્યાકરણમાં પુરુષ-પ્રયત્ન કામ કરી શકે છે, એ રૂપરેષાઓમાં ન્યૂનાધિકતા થઈ શકે છે, કરી શકાય છે પણ તે ધણે ઓછે અંશે. કારા કામજન પર જોમ અક્ષરો પાડી શકાય છે અને ધાર્યું ચિત્ર આલેખી શકાય છે તેવા અક્ષરો અને ચિત્ર બધે લખાયેલા કામજન પર કદાપિ કાઢી શકાતાં નથી જ. તેથી અમુક ગૃહિણીવિશેષનો યોગ થવો અને તે ઉત્તમ પાત્રસાથે જ યોગ થવો એ પિતૃલોકના અનુગ્રહનું જ ફલ છે. આ અનુગ્રહને સારી નીતિમાન પુત્રપુત્રીરૂપ પ્રજા થવી અને તે પુત્રપુત્રીને સુખી જ અવલોકવા યોગ આપ્યા કરવો એ પણ એ જ પિતૃલોકના અનુગ્રહનું ફલ છે. ઉત્તમ નીતિવાળા અને વિદ્યાસંપન્ન માતાપિતાની

પ્રજા નિયમે કરીને ઉત્તમ નીતિવાળી અને વિદ્યાસંપન્ન હોતી નથી. શ્વેતવર્ણના માતાપિતાના શરીરમાંથી શ્વેતવર્ણની પ્રજા જેમ થાય છે તેમ જ કૃષ્ણવર્ણની પ્રજા પણ થાય છે. ઉત્તમ માતાપિતાના આલોક પ્રસંગે અનીતિમાન અને અવિદ્યાન મૂર્ખ પણ દેખાય છે. તેમ જ સર્વ પ્રકારના નીતિવાળા અને વિદ્યોત્તેજક વાતાવરણમાં, પરિસ્થિતિમાં ઉછરેલી પ્રજા પણ નિયમે કરીને નીતિવાળી અને વિદ્યાસંપન્ન જ હોતી નથી પણ અનિયમે ઉભય પ્રકારની હોય છે. કોઈ નીતિવાળા તો કોઈ અનીતિવાળી, કોઈ વિદ્યાસંપન્ન તો કોઈ મૂઢ એમ બંને હોય છે. આજ પ્રમાણે અભણ માતાપિતાનાં આલોકો અને વિદ્યાની વિરોધી પરિસ્થિતિમાં ઉછરેલાં આલોકો મણીવાર વિદ્યાન થયેલાં પણ દષ્ટિવિચાર થાય છે અને નીતિરહિત માતાપિતાનાં આલોકો તથા નીતિને પોષણ નહિ મળે એવી પરિસ્થિતિમાં ઉછરેલાં આલોકો પણ પ્રસંગે આરઠ નીતિમાન થયેલા અને ખરા મહાત્મા થયેલા દષ્ટ થાય છે. તેથી જેવા માતાપિતા અથવા જેવી પરિસ્થિતિ તેવા ગુણો, એવા નિયમ સ્થાપી શકાય તેમ નથી. માતાપિતાના ગુણદોષો આલોકમાં ઉતરે છે અને પરિસ્થિતિની ઘણી મોટી અસર પ્રજા પર થાય છે એ સર્વાંશે સાચું છે અને તેથી માતાપિતાએ આલોકના હિતમાટે પણ નીતિમાન અને ધર્મિષ્ઠ થવાની આવશ્યકતા છે તથા આલોકને પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિથી રક્ષવા અને અનુકૂલ પરિસ્થિતિમાં જ મુકવા એ તેમનો ધર્મ છે એ સર્વાંશે સત્ય છે; પણ અત્ર કહેવાનું એ છે કે એ બેના ઉપરાંત તૃતીય કોઈ હેતુ વ્યાપાર કરી રહ્યો છે કે જેને લીધે જ આલોકના ગુણકર્મો અને માતાપિતા તથા પરિસ્થિતિની વચ્ચે વૈષમ્ય પ્રસંગે થઈ રહે છે. એ હેતુ આપણા ઋષિમુનિઓએ આર્ષદષ્ટિથી પિતૃઓનો અનુગ્રહ છે એ જાણ્યો છે અને તેથી જ એવું તેઓએ જણાવ્યું છે કે ઉત્તમ પ્રજા પ્રાપ્ત થવી એમાં પિતૃઓના અનુગ્રહની અપેક્ષા છે. તેથી જેમને ઉત્તમ ગૃહિણી પ્રાપ્ત છે અને ઉત્તમ પ્રજા પ્રાપ્ત છે અથવા જેમને એ પ્રાપ્તિની વાસના છે તે સર્વને આ અદૃષ્ટ પિતૃઋણ પણ છે જ.

આ ઉપરાંત અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ આદિ છ પ્રતીઓ મનાય છે તે સર્વને દૂર કરવા દેવરાયની અપેક્ષા રહે છે. મનુષ્યપ્રજા એ વિપત્તિઓથી દૂર રહે છે એમાં દેવવર્ગની અનુકૂલ દષ્ટિ હેતુરૂપ છે. તેથી મનુષ્યપ્રજા દેવલોકની પણ ઋણી છે. વળી મનુષ્યોના વિવિધ કરણો

તેના અધિષ્ઠાતા દેવો છે. અગ્નિ વાણીના અધિપતિ છે, સૂર્ય ચક્ષુના અધિપતિ છે, ચંદ્ર મનના અધિપતિ છે વગેરે. તેથી એ એ કર-
ણોનો વ્યાપાર નિયમિત થવામાં એ એ અધિષ્ઠાતા દેવોની સત્તા હેતુરૂપ છે. તેથી આપણી ઇન્દ્રિય સુરક્ષિત છે અને બ્યવસ્થિતપણે કાર્ય કરતી રહે છે એ પણ દેવવર્ગનું આપણને ઋણુ જણાવે છે.

આ રીતે માનુષકણુ, પિતૃકણુ અને દેવકણુ એમ ત્રિવિધ કણુનો ભાર સર્વને જન્મથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ શાસ્ત્ર કંઠરવે સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. કોઈને લાગશે કે આ પ્રમાણે તો કણુના ભારની મનુષ્યોને હદ રહેતી નથી, તો તે સાચું જ છે. હદ નથી રહેતી તેમાં ગભરાવાનું કારણ નથી. આપણે તેમના તેમના તરફથી લાભ મેળવીએ છીએ અને કણુ કરતા જઘએ છીએ તોપણી તેની હદ નહિ રહે એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? કાંઈ જ નહિ. જો એ કણુનો ભાર અધિક છે તો એ કણુને આપી દેવાના પ્રકાર કયાં નથી ? આ ત્રિવિધ કણુના અપાકરણના પ્રકાર પણ શાસ્ત્ર સ્પષ્ટપણે જણાવે છે.

મનુષ્યકણુ થવામાં જેમ જ્ઞાત અને અજ્ઞાત બે પ્રકાર છે તેમ તેને આપવામાં પણ અદૃશ્યજનક અને દૃશ્યજનક એમ બે પ્રકારની કૃતિ છે. નિત્ય ઋપિતર્પણ કરવું એ અદૃશ્યજનક કૃતિ છે એટલે કે એ કૃતિવડે ઉત્પન્ન થતું અદૃશ્ય માનુષકણુના એક અંશનું અપાકરણ કરે છે. એ ઋપિતર્પણરૂપ ક્રિયા નિત્ય જ કરવાની હોય છે અને એની સમાપ્તિ માત્ર પાણી ઉછાળવામાં-પાણીની અંજલિ મુકવામાં નથી પણ મનુષ્યકણુ જે થયું છે તે સમજીને તે તે ઋપિ વિષે પૂજ્યબુદ્ધિપૂર્વક તેમને તર્પણ કરવાની ભાવનાપૂર્વક એ ક્રિયા કરવાની આવશ્યકતા છે. આ પ્રકારે કરવામાં આવે છે તો જ એ ક્રિયા ચરિતાર્થ થાય છે અને એનાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે તથા માનુષકણુના ભાર પણ ઓછો થતો રહે છે.

જનસેવા, અતિથિસત્કાર, પરાર્થપ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ દૃષ્ટ હોતોપાદક કૃતિ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય સ્વાર્થને માટે તો ક્રિયા કરતો રહે જ છે, પણ પ્રતિદિવસ પ્રત્યેક મનુષ્યે જનહિતમાટે કાંઈ ને કાંઈ પણ કરવાની આવશ્યકતા છે. અતિથિસત્કાર અથવા આતિથ્ય એનો સમાવેશ આમાં જ થાય છે. કેમકે એ પોતાથી અન્ય મનુષ્યના હિતની ક્રિયા છે. હાલ સ્વયંસેવકો આદિ જેઓ જનહિતકર કાર્ય કરે છે, ઇતર મનુષ્યોને સુખ થવા અર્થે કૃતિ કરે છે તેઓ આ દ્વિતીય પ્રકારના

ક્રિયા કરનાર છે. માનુષઋણ આપણને એ પ્રકારે થાય છે તેથી આ ઉભય કૃતિની આવશ્યકતા છે. ઋણિતર્પણવિનાનું જનસેવન એ અંગવિકલિત છે અને જનસેવનથી રહિત માત્ર ઋણિતર્પણ તે પણ તેટલું જ અંગવિકલિત છે. અનેક દિને ઋણિતર્પણ કરતા જણાય છે પણ એ થઇ રહ્યા પછી અન્ય જનોનું અહિત થાય તેવી કૃતિ નિઃશંકપણે કરતા રહે છે, અને તેમ છતાં આપણે ઋણિ તર્પણકર્તૃ છે, આપણે માનુષ ઋણને આપીએ છીએ એવું માને છે એ મોટી ભૂલ છે. જે મનુષ્ય ખરા અંતઃકરણથી ઋણને સ્વીકારે છે તે ઋણિતર્પણ કરે છે પણ તેની સાથે તેની વિરોધી ક્રિયા-અન્યનું અહિત કરવું—એ કરવા કદાપિ પ્રવૃત્ત થતો જ નથી. એ મનુષ્ય ઉભય કૃતિનું યથાશક્તિ સાથે જ અનુષ્ઠાન કરે છે. સર્વની શક્તિ સરખી હોતી નથી તેથી જનસેવા કરવાનો પ્રકાર સર્વમાટે સરખો નથી. છતાં એટલું તો સર્વનાપર બંધન છે જ કે તેમણે સર્વ મનુષ્યોના હિતના સંકલ્પ તો કરતા જ રહેવું જોઈએ. એ કરતા એ ગાંડા થઇ ગયેલા મનુષ્યશિવાય, સર્વના સ્વાધીનમાં જ છે અને સર્વ એક સરખી રીતે કરી શકે છે. શુદ્ધ અંતઃકરણથી સર્વ જનોના સંકલ્પ કરનારને તદ્દનુકૂલ કૃતિ પોતે કેવી કરવી અને પોતે કેવી કરી શકે તેમ છે તે તેને પોતાની મેળે જ સુજી આવે છે, તેથી આ ઉભય પ્રકારે કૃતિ કરતો એ સર્વને માટે માનુષ ઋણના અપાકરણનો ઉપાય શાસ્ત્ર જણાવે છે.

પિતૃઋણને આપવા માટે પણ આ જ પ્રકારની એ કૃતિ છે: પિતૃતર્પણ અને માતાપિતાની સેવા. ઋણિતર્પણમાટે જે વિવેચન કર્યું છે તે શબ્દશઃ પિતૃતર્પણમાટે પણ લાગુ પડે છે, તેથી અત્રિક વિસ્તારની અપેક્ષા નથી. માતાપિતાની સેવા એ પણ જનપ્રસિદ્ધ જ છે. જેમના માતાપિતા વિદ્યમાન છે અથવા માતાપિતાવત્ જે પૂજ્ય વડીલો હોય તે જેમનાં વિદ્યમાન છે તેમણે સર્વે તેમનું પૂજન, તેમની સેવા, તેમને સંતોષ આપવો આદિ કૃતિ કરવાની રહી જ છે. પુત્ર પુત્રીરૂપ પ્રજા ૧૬ વર્ષની થાય એટલે તેમને મિત્રવત્ ગણવાની શાસ્ત્રની સૂચના છે તે માતાપિતાને પોતાનું કર્તવ્ય પ્રતોષનારી છે. પણ એ પ્રજાને કાઠ રીતે ઉચ્છૃંખલ બનવાની પરવાનગી આપનારી નથી. પ્રજા ૧૬ વર્ષની થાય એટલે તેણે માતાપિતાના અનુભવનો લાભ ખોઈ ખેસવો, તેમના અનુભવની શિક્ષા હોય તેનો અનાદર કરવો, પોતે મનસ્વીપણે વર્તન

કરવું અને માતાપિતાની આંતરડી કકળાવતી એમાં આ વચનનું તાત્પર્ય કશાવું એ શાસ્ત્રનો વિપરીતાર્થ જ કરવાનું કામ છે. શ્રવણે કરેલી માતાપિતાની શુશ્રૂષા પ્રસિદ્ધ જ છે. શ્રીમન્ આશ શંકર ભગવાને સંન્યાસ લીધા પછી પણ પોતાની માતાની ઉત્તર ક્રિયામાટે શી પ્રવૃત્તિ કરી છે તે જોનારને માતાપિતાની સેવાના પ્રકારનો અને માતાપિતાના આર્શિવચનના મહાત્મ્યનો ખ્યાલ આવ્યા વિના રહે તેમ નથી. અને માતાપિતાનો સંતોષ સંપાદન કરવો કે અસંતોષ, એનું ભાન થયા વિના રહે તેમ નથી. તેથી સુચ મનુષ્યે આ ઉભય કૃતિ વિવેકપૂર્વક ખરા અંતરથી કરી પિતૃઋણનું અપાકરણ કરવા વિચારનું યોગ્ય છે.

તૃતીય ઋણ તે દેવરૂણ છે. અને તે દેવ તર્પણથી દૂર થાય છે. દેવો મનુષ્યોને પ્રત્યક્ષ હોતા નથી તેથી તેમના ઋણને આપવા એક જ પ્રકાર છે અને તે દેવતપણ. દેવતર્પણમાં દેવોને ઉદ્દેશી જલાંજલિ આપવી તે જ નથી પણ જે જે પ્રકારે દેવ તર્પણ થાય છે, દેવવર્ગનો અનુગ્રહ થાય છે તે સર્વ ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. તેથી યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા, ઇષ્ટકર્મમાત્ર, દેવપૂજન, દેવપ્રતિમા, પૂજન અર્ચન ઇત્યાદિ સર્વનો સંગ્રહ દેવતર્પણમાં જ છે.

આ પ્રકારની પંચ પ્રકારની ક્રિયા સર્વ મનુષ્યોએ નિત્ય ઋણ આપવા માટે કરવાની છે. એ નથી કરતો તે અત્યંત ઋણી રહે છે અને એ રૂણ જે સ્વીકારતો નથી તથા આપવા વિચરતો નથી તે તેમનો તેમનો ફાલ થાય છે. જે મનુષ્યો આ ક્રિયાઓ કરતા રહે છે તે પણ આ ત્રિવિધ ઋણથી અત્યંત મુક્ત થતા નથી. કેમકે જેમ એક તરફથી તેઓ આ ક્રિયા કરી દેવ, પિતૃ અને મનુષ્યના ચઢેલા ઋણને આપતા રહે છે તેમ બીજી તરફથી તેઓ એમના સર્વનાં નવાં ઋણો કરતા રહે છે. કારણ કે તેમનાવડે અપાતા અને થયેલા હિનતા ભોક્તા થતા રહે છે. તેથી આ સર્વ પ્રકારની ક્રિયા કરવાથી પણ ઋણથી આત્મલિક્ષ મોક્ષ થતો નથી. એ ત્રિવિધ ઋણથી આત્મલિક્ષ માક્ષ આપનાર આથી અન્ધ જ સ્થિતિ છે. મનુષ્યોને જે ઋણ થાય છે, ત્રણ પ્રકારનાં ઋણ ચઢે છે જેનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય, પિતૃ અને દેવવર્ગ એ ત્રણ વર્ગવડે તેનું લૌકિક સુખ સંપાદન થાય છે. લૌકિક સુખનો અનુભવ કરાવનાર વાસના છે અને એ વાસના ત્રણ પ્રકારની છે: વિત્તવાસના, પુત્ર-

હારવાસના, લોકવાસના. આ વાસનાને જ શાસ્ત્ર વિતૈષણા, પુત્રદા-
રૈષણા, અને લોકૈષણા એમ અનુક્રમે નામે આપે છે. તેથી એ
ત્રિવિધ એષણાનો ત્યાં સુધી સદ્ભાવ છે ત્યાં સુધી જ હલલોક અને
પરલોકનાં સુખમાં મન લાગેલું રહે છે. ત્યાં સુધી ઐહિક દિત અને
પારલૌકિક દિત રહે છે અને તેથી ત્યાં સુધી જ એ દિતના
સાધકો મનુષ્યાદિનાં ઋણ ચતાં રહે છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે એ ત્રિ-
વિધ એષણાનો ત્યાગ કરવો એ આ ત્રિવિધ ઋણથી આત્મતિક મોક્ષ
કરનાર છે. મનુષ્યોએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ક્રિયા કરતા રહે-
વા ઉપરાંત આ ત્રિવિધ એષણાનો ત્યાગ કરવા નિરંતર વિચાર
કરવો ઘટે છે. એ ત્રિવિધ એષણાનો જે ત્યાગ તેનું નામ જ શાસ્ત્ર
વૈરાગ્ય કહે છે. તેથી પ્રતિદિન અંતઃશુદ્ધિ સાધતાં અને વિવિધ
સદ્વિચાર કરતાં મનુષ્યમાત્રે અંતરમાં દૃઢ વૈરાગ્યને સિદ્ધ કરવો
એ જ આ ઋણથી મોક્ષ પામવાનો ઉપાય છે.

શાસ્ત્ર આ ત્રિવિધ ઋણ સૂચવે છે, પણ તે ઉપરાંત મનુષ્ય-
માત્રને એક સર્વોપરિ જોડામાં મોટું ઋણ હોય છે. અન્ય ભાષામાં
કહીએ તો અનંત પ્રકારનાં ઋણ હોય છે. અને તે ઋણ તે શ્રી પર-
માત્માનાં છે. સર્વ પ્રજા એક સરખી રીતે પરમાત્માની ઋણી
છે. પરમાત્મસત્તાવડે અખિન્ન વિશ્વ ઉદ્ભવ્યું છે, તે પરમાત્મ-
સત્તાવડે જ તેમાં નાનાવિંશ સુખો ભરયક ભરાઈ રહ્યાં છે. તે
પરમાત્મસત્તાવડે જ મનુષ્યોનાં શરીરો અસ્તિત્વને પામી રહ્યાં છે,
ટકી રહ્યાં છે, એ પરમાત્મસત્તાવડે જ જીવોનું સ્વાત્વ થયું છે, જીવો
જ્ઞાનરૂપ અને જ્ઞાતા થયા છે, એ પરમાત્મસત્તાવડે જ મનુષ્યો એષ્ટા
કરી શકે છે, વિવિધ વ્યવહાર સાધી શકે છે અને નાનાવિંશ સુખોને
ભોગવી શકે છે, એ પરમાત્મસત્તાવડે જ મનુષ્યમાત્રનું સર્વ વિપત્તિથી
રક્ષણ થઈ રહે છે, અને તે પરમાત્મસત્તાવડે જ જ્યારે જોઈએ
ત્યારે મનુષ્યો સર્વ સુખોને તેમાંથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સંક્ષેપમાં
કહીએ તો જે શુભ થયું છે, જે થાય છે અને જે થવાનું છે તે
સર્વ એ પરમાત્મા જ કરુણા કરી આપી રહ્યા છે તેથી સર્વ મનુષ્યો
શ્રી પરમાત્માનાં એક સરખાં ઋણી છે અને એ ઋણનો જે સ્વીકાર
કરવું નથી તે મહાકૃત્રિમ છે. એ ઋણનો પ્રત્યેક સ્વીકાર કરવો જો-
ઈએ અને તેને માટે નિરંતર શ્રી પરમાત્માનું યજન, પૂજન, આરા-
ધન અને ઉપકારનિવેદન આદિ હૃદયરૂઢે કરવું જોઈએ. જીવો કાર્ષ

પણ રીતે પોતાનું હિત સાધી શકે તેમ નથી—શ્રી સર્વેશ્વર ભગવાનશ્રી જ સર્વ હિતના નિકેતન છે તેથી એમનું હિત સાધી એ ઋણનું અપાકરણ કરવું અસંભવિત છે. માટે ભગવાનશ્રીની નિરંતર સ્તુતિ સહ પ્રાર્થના અને પૂજનઅર્ચન એ એક જ માર્ગ આ ઋણને આપવાનો—અર્થ જોતાં તો ઋણ આપી શકવું અસંભવિત છે તેથી—એ ઋણને અંગીકાર કરવાનો અવશિષ્ટ છે.

આ ઋણથી પણ હજી પરિસમાપ્તિ થતી નથી. એથી પણ અધિક અને તેથી સર્વાધિક એક ઋણ મનુષ્યમાત્રને અવશિષ્ટ છે. અને તે ઋણ તે શ્રીસદ્ગુરુ પરમાત્માનું છે. આ ઋણ શ્રી પરમાત્માના ઋણના કરતાં પણ અધિક છે. શ્રી પરમાત્મસત્તા જીવોને, મનુષ્યોને સર્વ હિત સાધી આપે છે પણ તેમાં કર્મની અપેક્ષા રાખે છે. અશુભ કર્મ કરનારને સુખ આપવાનું થતું નથી. તેમ જ ન્યૂન-બલવાળા કર્મનું અધિક ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેમ જ જે સૃષ્ટિ વ્યાકૃત થયેલી છે તેમાંના જ અણુઓદ્વારા ફલ આપી શકાય છે. ત્યારે શ્રી સદ્ગુરુપરમાત્માની સત્તા કર્મથી નિરપેક્ષ પ્રવર્તે છે અને વ્યાકૃત સૃષ્ટિથી બહાર પણ વ્યાપાર કરી શકે છે. વળી ગમે તેટલું આ લોકનું કે પરલોકનું સુખ પ્રાપ્ત થાય તોપણ તે સ્વરૂપસુખના કરતાં, આનંદરૂપ પરમાત્માના કરતાં અતિપ્રમાણ ન્યૂન જ હોય છે, અતિતુલ્ય જ હોય છે. આ સ્વરૂપસુખ તે જીવ બ્રહ્મરૂપ થાય છે, પરમાત્મારૂપ થઈ રહે છે ત્યારે જ મળી શકે છે. અને એ સ્થિતિ શ્રી સદ્ગુરુપરમાત્માની સત્તા જ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. વળી શ્રી પરમાત્માના ઋણનું અપાકરણ થવું અસંભવિત છે એ ઉપર સૂચવ્યું છે. પણ એ ઋણને પણ સર્વોચ્ચ શ્રીસદ્ગુરુપરમાત્માની સત્તા જ અપાવી શકે છે. જીવ જ્યારે પરમાત્મારૂપ થઈ રહે છે ત્યારે એ ઋણી મટી જઈ, એ થાય તો લેણદાર થઈ રહે છે. તેથી શ્રી સદ્ગુરુપરમાત્માની સત્તા જ ઋણમાત્રથી જીવોનો મોક્ષ કરી શકે છે અને સદાને માટે એમને અનુણી કરી રચાપે છે. આ સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું ઘટે છે કે જેમ ત્રિશ્વજ્ઞાદિથી અંકિત પોડીયાને જોઈ તેને શિવાર્પણ થયેલો જાણી લોકજનધનથી મુક્ત રાખે છે તેમ શ્રીસદ્ગુરુશ્રીને અર્પણ થયેલો, યથાર્થ અર્પણ થયેલો મનુષ્ય જોઈ તેની પાસેથી દેવપિતૃઆદિ ઋણ વસુલ કરતા નથી. જેમ હસ્તિના પગલામાં સર્વ નાના પગલાંનો સમાવેશ થઈ જાય છે તેમ

શ્રીસદ્ગુરુ તથા પરમાત્માની પૂજન અર્ચનાદિ ભક્તિમાં તથા શુશ્રૂષામાં સર્વ તર્પણનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે સર્વરીતે સદ્ગુરુ ભગવાનનું મનુષ્યમાત્રને અમર્યાદ ઋણ છે, અને તેથી એ ઋણને ન સ્વીકારનાર અત્યંત કૃતમ્ છે. એ ઋણ વાળી શકવું તો ફેવલ અસંભવિત જ છે છતાં એનો અંગીકારમાત્ર કરવા અર્થે મનુષ્યોએ શ્રવણદ્વારા આરંભી આત્મનિવેદન અને પ્રેમ-લક્ષણાપર્યન્તની શ્રીસદ્ગુરુની ભક્તિ સાધવી આવશ્યક છે તથા સર્વ પ્રકારે તન, મન, ધનઆદિ સર્વવડે સદા નિરંતર આદરવડે શ્રીસદ્ગુરુશુશ્રૂષા કરવી આવશ્યક છે. એ કરવાથી જ એ ઋણનો અંગીકાર જગત્ રહે છે અને એવડે જ પરિણામે અનૃણીપણું સદામાટે સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ વિચારથી જ હિંતિ કહે છે કે યસ્યદેવે પરાભક્તિયેષા દેવે તથા ગુરૌ તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥

જે૦ જે૦ કળીયા.

॥ ॐ श्री ॥ कीर्तनो.

प्रणमन.

પદ ૧ (દાસ નમે, એ લય.)

વિશ્વપતિ !.....

સવિનય પ્રણમન ચરણકમલપ્રતિ હો, જય વિશ્વપતિ !
આપનું શુદ્ધ સ્મરણ થાતામાં, જીવની અટક દુષ્ટ કૃતિ; સવિનય૦
આપનું શરણ ગ્રહણ કરવામાં, થતી અધિકારતણી વૃદ્ધિ, સવિનય૦
આપનું પ્રેમલ ચિન્તન સઉમાં, ઉપગમે પ્રેમની વિમલ વૃત્તિ; સવિનય૦
આપનું ઉરમાં જાન થતામાં, સદા જુદી જતી જગત્ પ્રીતિ; સવિનય૦
આપનું હૃદયે ધ્યાન થતામાં, છૂટે જીવત્વતણી ગ્રંથી; સવિનય૦
આપનું વ્યાપક દર્શન થાતાં, થઈ જતી ભેદની નિવૃત્તિ; સવિનય૦
આપનું સ્વરૂપજ્ઞાન થતામાં, જીવ લહે જીવન્મુક્તિ; સવિનય૦
આપનું અહં ઉઠે, જવ અમઉર, તવ થાતી જીવનસિદ્ધિ; સવિનય૦
આપનું સર્વસ્વ પામવા અર્થે, નરહરિ ! પુનઃ પુનઃ પ્રણુતિ—
સવિનય પ્રતિક્ષણ ચરણકમલપ્રતિ હો, જય૦

અન્તર્મુખ થવા અભિમાનીને ઉપદેશ.

પદ ૨ (હા, હું બહા જીવનથી એ, લય.)

જા ઉંડે ઉંડે અંતર દેશે, બાહિર વૃત્તિ કરીશ ના,
પાછું ફરી નિરખીશ ના, નિશ્ચયથી તું ડગીશ ના; જા
સંયમકાલે આ દશ્યપ્રપંચને, ક્ષણ પછી તું ચિંતવીશ મા,
પ્રયત્નથી વિરમીશ મા, કામનામાં તું રમીશ મા; જા ઉંડે
કમથી નીચે અને નીચે જતાં તું, ઉંડાણમાં ઉતરીશ ન્યાં,
અદ્ભુત અવકાશ લહીશ ન્યાં, પદ્ય ખીલ્યું નિરખીશ ન્યાં; જા
એ પદ્ય પ્રવેશતાં દૈવો બલ ને ઐશ્વર્ય અનુભવીશ ત્યાં,

દેવી સંગીત શુણ્ણીશ ત્યાં, પ્રભુનાં દર્શન તું લહીશ ત્યાં; ૧૧૦
હૃદયસરોજમાં શ્રી પ્રભુસહ તું જીવ મટીને ધ્રુવ થા,
અદ્ય મટી સર્વાધીશ થા, ચરણ મટીને તું શીષ થા; ૧૧૧
ગ્રમીલાવહેન.

ઇષ્ટસ્મરણ કરવા હિત વચન.

૫૬ ૩ (રાજ સમીસાંજના, એ લય,)

નાથતણા નામને ગળવજો રે, આજે વાણીમાં-વચારમાં,
હરિ સ્મરી ધરણી ધ્રુગવજો રે, આવી જઈ એકતારમાં.
પ્રભુનું સ્મરણ નહિ સાધ્યું તો જાણજો,
આવ્યા ફોકટ આ સંસારમાં રે; આજે૦
સંસારનાં મળ્યાં ઝાઝાં મુખો પણ,
વહી તે જશે દિન ચારમાં રે, આજે૦
મનનાં દુઃખો સંસારતણાં સુખને,
હરી તો લેશે પળવારમાં રે; આજે૦
હરિનું સ્મરણ સાચું તે મન કરી ન શકે,
રમતું પદાર્થ-પરિવારમાં રે, આજે૦
ચોટશે ન મન હરિસ્મરણમાંહિ, જ્યાં લગી,
આસક્ત છે એ હજારમાં રે; આજે૦
માટે આસક્ત અન્ય છોડી અનન્યાસક્ત,—
મનને કરો પ્રાણાધારમાં રે; આજે૦
એકચિત્ત થઈ પ્રભુ સ્મર્યે એકરૂપ થશે,—
પ્રભુથી આના આ અવતારમાં રે; આજે૦

શ્રીફળનું અન્તરાલે રમ્ય નિર્દર્શન.

૫૬ ૪ (મેમ હૃદયસરે રમમારા, એ લય.)

કાંઈ લટકાં કરતી તારી,
પ્રિય મૂર્તિ ચિત્ત હરનારી,
મારા કમલે કરતી વિહાર.
કહી દર્શન કરે દૂરથી તારા,

કદી આલિંગી રહું છું ધ્યાના !
 બની અંતરથી એકતાર; કાંઈ
 કદી નેત્રકટાક્ષથી જાન જુલો,
 આનન્દ લઉં તુજ અંકે ઝુલો,
 નર્તાન કરું કદી રમ્ય હું તુજસહ,
 રાખી ન જગ-દરકાર; કાંઈ
 કદી પૃથક્ અહં ઉઠે મુજમાં,
 કદી અણુછતી રહું શ્રમીને તુજમાં,
 પશુ એ ઉભય દશામાં તારો,
 મુજથી રહે સહચાર; કાંઈ
 વસી પ્રકટ વહાલા ! આ અંતર,
 દૃષ્ટિએ નિરન્તર તું સંચર,
 અખાડી નિજ સ્વરૂપામૃત કરજે,
 મુજ સુખમય સંસાર; કાંઈ
 શ્રી જ૦ દેવો૦

હૃત્પદ્મ સ્થિત થવારૂપ સક્રમ કર્તવ્યમૂચન.

પદ. ૫ (હૃદયમલ ટાળારી, એ લપ.)

ક્રમે ક્રમે સરજે રે, અંતરમાંલ,
 ધીમે ધીમે રમરજે રે, શ્રી ગુરુરાય.

આદિમાં આસપ્રશ્નાસે જપ જપી, ચાંચલ્ય ચિત્તનું હરજે રે; અંતર૦
 વલવલતી વૃત્તિ જપધારે, આગ્રહથી સ્થિર કરજે રે; અંતર૦
 પૂર્ણ પ્રશાંતિપૂર્વક જાજે, પદ્મ છુપાયું ભીતર જો રે; અંતર૦
 આજુની સાથે અંતર શ્રમતાં, એ હૃત્પદ્મમાં ઠરજે રે; અંતર૦
 ચિન્તન અન્ય ઉઠે તે ક્ષણુ તો, મંત્રસ્મરણુ ન વિસરજે રે; અંતર૦
 કલિમધ્યે છુતિ ચમકતી ન્યાળા, હું તું બ્રાંતિ પરહરજે રે; અંતર૦
 હૃદ અભ્યાસે અભેદ ચાતાં, પૃથક્ અહં સંહરજે રે; અંતર૦
 વિશદ બ્રહ્મભાનેથી વિશ્વે, મસ્ત થઈ પછી ફરજે રે; અંતર૦

પ્રમીલાવદન

ત્રિપુટીના વિલયપૂર્વક તત્ત્વચિંતન એ જ સુખના વાસ્તવ માર્ગ છે.

પદ. ૬ (મન પરદેસી, છાંડ ચલે, એ લય.)

જીવે સ્વરૂપ વિસારી કીધું વૃત ઉભું.

આદિમાં હું હું એમ કરીને, આહંપણું ઉપજાવું જી,
પછી મમત્વ દહાવી તેમાં, અસત્યને સત્ય મનાવું; વૃત૦
હુંનું જીવ ઉપજતાં, મર્યાદિત બન્ધન બંધાયું જી,
મારાપણું માતીને મિથ્યા, સ્વાર્થપણું સંધાયું; વૃત૦
હુંની બ્રાન્તિ સ્વીકારતાં પછી, હુંની ખડી થઇ બ્રાન્તિ જી,
સ્વરપર ભેદભાવે પ્રકટારી, પરદરી સ્વરૂપની શાન્તિ; વૃત૦
એ બ્રાન્તિથી દ્વેષાદિનું, દ્વેષભાવે બળ જમ્યું જી,
તેથી કલેશાદિનું વિધાતક, સૈન્ય બહુ થયું રહાયું; વૃત૦
હું ને હુંનો સ્વીકાર કરતાં, 'તે' એ રૂપ પ્રકર્યું જી,
એ વિસ્તૃત માયાજાલે મન, મોહાન્ધ થઇને વિકાર્યું; વૃત૦
મધ્યમિન્દુ ચુકીને જીવ આ, પ્રસર્યો પરીધમાહી જી,
નાનાવિધ કલ્પનાભૂતથી, આપે રહ્યો વીંટળાઇ; વૃત૦
અનન્ત કષ્ટ-કલેશવિકારો, આ વિધિ વાધ્યા ઝાઝા જી,
દશદિશ દુઃખાનુભવ કરતાં, જીવના ગગડ્યા હાંમ; વૃત૦
આ ઉપાધિથી છુટવાનો વેદાન્ત અતાવે રસ્તો જી,
સમેટી ત્રિપુટી સ્વરૂપે થમવું, વિધિ એ સીધો ને સસ્તો; વૃત૦

નૃસિંહના શિષ્ય ! નૃસિંહ યા.

પદ ૭ (કહું મન કેટલું, એ લય.)

બની સિંહ ગાજજો, જ્ઞાનગિરિશૃંગે ચઢી રોજ.
મામાનાં આચરણુ વિખેરી,
કરી નિજ વાસ્તવ સ્વરૂપની ખોજ; બની૦
નાનાવિધ અન્ધતથી છૂટી,
વિચરજો સ્વચ્છન્દે એકલો જ;
આત્માના અંતરગર્જનથી.
ભયાડી મુકે હું અવિધા-રોઝ; બની૦
કામાદિ પશુ હુજથી ત્રાસે,
જાણજો સિંહ ખસે હું તો જ;
બની૦

મળે ન માગ્યું પણ ખાતો ના,—
 વિષયતૃષ્ણ, રહેજે સદા ભુખ્યો જ; બની૦
 અવલોકન કરજે દૂર રહીને,—
 જગત્તું, જગથી રહી જૂદો જ; બની૦
 અંતર-વનનો બની નરકેસરી,
 ભોગવજે સાચી સત્તા ને મોજ; બની૦
 ઓ જ૦ દેવી.

સર્વત્ર ઉપાસ્યદર્શન કરવા ઇચ્છતી વૃત્તિની ઇષ્ટને પ્રાર્થના.

પદ. ૮ (તારા અંતરબહિર વિસ્તર્યુ, એ લય.)

રાખો હસતી, ઉલ્લસતી, બિલસતી પ્રભુ ! ઉર મૂર્તિ અખંડ તમારી,
 અંતરબહિરમાં વ્યાપકરૂપે, નિરખે દૃષ્ટિ નિત્ય મારી; રાખો૦
 મુજ આપ-મધ્યનો જે અન્તરાય,
 કાપજો તે ગુરુરાય,
 નેત્રના પલટીને ભાવો વિહારી, નયને ચડો નિર્વિકારિ ! રાખો૦
 વિશ્વરૂપે વિશ્વના નિરખાય,
 આપ વિભૂતિ ભળાય,
 મૂર્તિ એમાં આપની નાયનારી, દર્શાવો વિશ્વવિહારી ! રાખો૦
 દૃષ્ટિ પ્રસરતી મારી યત્ર યત્ર,
 વિલસ્યા ત્યાં આપ સર્વત્ર,
 એ અનુભવની અમોઘ ખુમારી, મુજ ઉરમાં દો પ્રસારી; રાખો૦
 ઉપાસ્ય ને ઉપાસકતણો ભેદ,
 જ્યારે પામી રે' અભેદ,
 જ્યારે ભલે તમે દૃષ્ટિ પ્રસારી, નજરે ન ચઢ્યો મુરારિ ! રાખો૦
 ઓ જ૦ દેવી.

શ્રીસદ્ગુરુસાધનમાહાત્મ્ય.

પદ. ૯ (જોયું મેં તો માઈ સ્વરૂપ સુખધામ, એ લય.)

આપ્યો આજે આનન્દ આનન્દ અંગે અંગ,
 હોં હોં જતાં હું હોં હોં આવી; આપ્યો૦

જ્ઞાન, ક્રિયા, શુદ્ધિહીન કેવળ હું,

દુર્જલ, દીન અને હતી અપંગ,

અંગુલિ સ્કાષ્ઠ મારી સદ્ગુરુ લાવ્યા,

આત્મોન્નતિના મગનગિરિશૃંગ; વ્યાખ્યો०

ઉંચે ચઢવામાટે મથીમથી મનથી,

ધડતી હું અવનવા કંઈક તરંગ,

મારી મેળે મને માર્ગ ન લાખ્યો,

સાંપજ્યો સહજે ત્યાં સદ્ગુરુસંગ; વ્યાખ્યો०

ચક્રના ચક્રાવે નાંખી મને નહિ,

કાપવા પજ્યા ન નદીના તરંગ,

અદ્ભુત અવનવા ચિન્તનમાર્ગે,

દોરી મને આણી ઉરથી. ઉમંગ;— વ્યાખ્યો०

સદ્ગુરુકેરી અકલ કલાયી,

જીવતવની ત્રુટી જખરી તુરંગ;

મુક્ત કરી મને બન્ધનમાત્રથી,

જીખે ચઢાવી, જેવો ઉડતો પતંગ; વ્યાખ્યો०

મુક્તિશિખરપર વિહરું સહજે,

અપંગ હું આજે બનીને વિહંગ;

ગુરુના ગુણાનુવાદ ગાતાં ગાતાં,

પોહું પ્રાપ્ત્યવધિને પલંગ; વ્યાખ્યો०

પ્રમીલામહેન.

સ્વરૂપાનુભવાર્થે મનપ્રતિ વચન.

પદ ૧૦ (ગાન મધુરા કાંઈ ગા. એ લય,)

શમી જા મન ! શમી જા, સ્વરૂપમાં, શમી જા મન ! શમી જા.

અન્ય ચિન્તને રંગાતાં તો, યાશે તને ઈજા; સ્વરૂપમાં०

સ્વરૂપે સોઢાતાં કંઈ કણે, આવે તે ખમી જા; સ્વરૂપમાં०

સ્વરૂપશ્ચમનવિષ્ણુ મિથ્યાસરખા, તજ સંકલ્પ ત્રીજા; સ્વરૂપમાં०

કહું અનુભવ તુજ રૂપ પલટતાં, થાય તે તું પી જા; સ્વરૂપમાં०

સ્વરૂપથી પૃથક્ અહં ઉઠે ત્યાં, તત્ત્વજ્ઞ તે ભૂલી જા; સ્વરૂપમાં०

સ્વરૂપરસે તરખોજ બની તું, તુજ પ્રભુને મગી જા; સ્વરૂપમાં०

સ્વરૂપાનુભવી થાવા વઢાલા ! સ્વરૂપે વિરમી જા; સ્વરૂપમાં०

સાધનશીલ વૃત્તિની અંતર્યામીને અમ્યર્યના.

પદ ૧૧ (છપી છપી જોઈં છખીલા, એ લય.)

થાકી થાકી, જોઇ તમારી નાથ ! વાટડી,

ચિન્તનમાં ગાળી મેં આંસુભરી રાતડી; થાકી૦

આસન વાળ્યાં મેં શરીર રાખી સીધું,

ત્રાટક ત્રિકૂટીમાં ધારી ધારી કીધું,

છપાવો તોય હજી જાતડી; થાકી૦

જાણું હૃદયમાંહિ ધર્યું ધ્યાન ધારી ધારી,

દર્શન થયાં ન તેથી છેક હવે હારી,

લોક હસી કહાડે મારી વાતડી; થાકી૦

થઇને અભિમુખ મૂર્ધામંડલે મેં જોયું,

શક્તિના પ્રમાણમાં મેં માફે અહં ખોયું,

ત્યાં ન મળ્યા, લીધી ખીજી વાટડી ? થાકી૦

અદ્ય મુજ પ્રયત્નથી પ્રસન્ન પ્રભુ ! થાજે,

નાસતા ન આમ, પણ સમીપમાં વિરાજે,

નિશ્ચિતે દાળી વહાલા ! ખાટડી; થાકી૦

ઓ જ૦ દેવો.

સહસ્રદલપદ.

પદ. ૧૨ (પ્રિય પ્રભુવિષ્ણુ કાંઇ ન, એ લય.)

અહા ! ખીલી રહી આ શી પુષ્પકલિ !

પુષ્પકલિ, જેની વાસ બલી; અહા૦

મુર્ધાગીચે ખીલી રહી છે, યોગી, ધ્યાનિએ, એને લહી છે,

વાસનાબદ્ધ શકે ન કળી; અહા૦

કંઈકનાં ગુણ્યાં મનભ્રમરા ત્યાં, કંઈકના પદ્મે ઊંડા પ્રવેશ્યા,

કો ખીડાઈ જઈ ગયા બહે બળી; અહા૦

કોઇ જીવન્મુક્તો એ સુંઘી, કોઇ તેનું મધુ મધુરું સુગી,

જમમાં ગુંજે ખની મસ્ત અસિ; અહા૦

સહસ્ર છે જેની પાંખડોઓ, એમાં વસેલો જેને જડોઓ,

તેને પાયે રહે વિશ્વ લળી; અહા૦

લક્ષ્મણાવૃત્તિ તેમાં વ્યાપી, ગુંજન કરે ત્યાં અહં હું રથાપી,

પ્રતિષ્ઠાનિ સોહં રહ્યો ઉછળી; અહા૦

ઓ જ૦ દેવી.

સ્વરૂપસાગરમાં જ સ્થિત રહેવા જીવમત્સ્યને બોધ.

પદ. ૧૩ (અંતરે અહાહા, એ લય.)

દશ્શૂભિએ કર ન સંચાર, અરે સ્વરૂપસાગરના મત્સ્ય !
 નથી જળનો એ પારાવાર, ત્યાં તો જડતા છે અપરંપાર રે; દશ્ય૦
 મહા મોહરૂપી ત્યાં ખગડો છે બેઠો, મહોડું ઉઘાડી તૈયાર,
 શૂભિસ્થિત તને જોતાં તત્ક્ષણ, કરશે તારો આહાર રે; દશ્ય૦
 સ્વરૂપસિન્ધુમાહિ જેવી શીતલતા, તેવી નથી ત્યાં લગાર,
 તાપત્રયથી તમ થઈને, બળીઝળી થઇશ તું જાર રે; દશ્ય૦
 જેવું સ્વાતન્ત્ર્ય છે સ્વરૂપસિન્ધુમાં, દશ્યમાં તેવું ન ધાર,
 બન્ધનકારક બળ એ જાણુજે, જકડશે પેસતાંતાર રે; દશ્ય૦
 તારા સ્વરૂપાબ્ધિમાહિ તો સાચા, સુખની છે રેલ અપાર,
 દશ્ય તો દુઃખથી જાણુ ભરેલું, સુખજલ ના તલભાર રે; દશ્ય૦
 નિર્ભયતા રહી તારા સાગરમાં, દશ્યે ન ભયનો સુમાર,
 તરફડી મરવું જો હોય તારે તો, દશ્યદર્શનને સ્વીકાર રે; દશ્ય૦
 સમજે તો દશ્ય વિષયમાં વિહરવાનો, માડી તું વાળ વિચાર,
 સ્વરૂપસિન્ધુતણી મોજ ભોગવતાં, સાર્થક કર આવતાર રે; દશ્ય૦

સુખાભિલાષિણી વૃત્તિની શ્રી ઇષ્ટને કરુણ વિજ્ઞાપના.

પદ ૧૪ (વહારે ચઢજો વિકૃત વનમાળા, એ લય.)

ભવે ભટકી ભટકીને હું થાકી,
 તો એ સુખની ન લેશ કરી ઝાંખી,
 મારી વલખાં ગમ્મ જીન્દગાની આખી,
 પણ સુખસ્વાદ હજી ન શકી આખી.
 વૃત્તિ રસહીન થાય, નૈરાશ્યે ડુબી જતી,
 ક્યાં આ કષ્ટ કહાય, પ્રભુ પણ ન્યાં શુશ્રુતા નથી.
 નિરાશાભેયે પ્રભુ ! આશ ધરી,
 અરે ! અન્તે તમે જ શું વિસારી;
 દુઃખમાંથી નીકળવા ન જડે બારી,
 સ્તબ્ધ બની રહું નયને અશ્રુસારી.

કામલ હૈયું નાથ ! આપતણું સહિ જન કહે.

જેઠ, ન ગ્રહતા હાથ, એથી ઝાંજી શો કઠોરતા !

નામ પરદુઃખભાંજન કહાવી,
 શાને મુજને દુઃખે દો રીખાવી.
 ભીંજવો હૃદય હે કૃપાળુ ! કૃપા લાવી,
 મૃતક જીવને જીવાડો સમીપ આવા.

મમીલાવદન.

સત્યશોધક સાધકના ઉદ્ગાર.

પદ. ૧૫ (હું તો શ્રેય મુજ સાધું, એ લય.)
 હું તો સત્યને શોધું, મને કાંઈ સત્ય દર્શાવો.
 સત્ય દર્શાવો, મહત્ આત્માઓ ! કે આવો; મને
 કદી સત્ય અભે છુપાયું હોય તો ત્યાં લઈ જાઓ,
 સંતાપ રહ્યું હોય સાગરે તો ત્યાં પ્રવેશાવો; મને
 કરૂં યોગમાં કે ભોગમાં એ સત્યનો દાવો,
 સંસારમાં કે સ્વર્ગમાં કર્યા છે તે ખતલાવો; મને
 છે હૃદયમાં કે બુદ્ધિમાં તે સ્પષ્ટ સમજાવો,
 જળકાર વાસ્તવ સત્યનો ઊર કે બહિર થાવો ? મને
 છે સત્ય સુખ કે દુઃખવિષે એ મર્મ ખોલાવો,
 કરૂં અહણ ત્યાગ શું જોઈ લઈ હું સત્યનો દલાવો; મને
 પંથે પળું પણ હરધડી હું ખાઉં ભુલાવો,
 વહારે ચઢી ગુરુ ! શમાવો મુજ વ્યર્થ ચકાવો; મને

મો જન્મ દેવો.

જીવને હૃદયાભિમુખ થવા પ્રયોગ.

પદ ૧૬ (જગી જગી, તું ગાજે એ લય,)

આવી હૃદયે, ઓ જીવ ! તું ઠરીને ખેસજે,
 હૃદયે નિત્યે, તું ઉડો ઉડો પેસજે.
 ખાણ પરિતાપોની જ્વાળા, જે નવ સહી શકાય,
 પરમ પ્રજ્ઞાન્તિ અનુભવવા તુજ વૃત્તિ આકર્ષાય,
 આવી હૃદયે, તો જીવ ! તું ઠરીને ખેસજે.

જગતતણા કલેશરમરણેથી, તમ થઇ ને જાય,
તેહ વિસારી અપૂર્વ આનન્દાનુભવ ને ચ્હાય;
આવી હૃદયે, તો જીવ ! તું હરીને બેસજો.

અસત્યથી અકળાઇ સત્યને જોવા મન લલચાય,
તમસ ત્યાગીને સત્ત્વે ભળવા, હર આગ્રહ ઉભરાય;
હૃદયે નિત્યે, તો ઉડો ઉડો પેસજો.

અનિત્ય છોડી નિત્ય વસ્તુ જોવા હર ઇચ્છા થાય,
ક્ષણિક સુખને સ્થાને શાશ્વત, સુખનો ચહે ઉપાય;
હૃદયે નિત્યે તો ઉડો ઉડો પેસજો.

હણી જીવત્વ ઈશ્વરે જવા આગ્રહ ને બંધાય,
નિષ્કલ જીવન સફલ થવા ને, ઇચ્છે નરહરિસ્થાય;
આવી હૃદયે, તો જીવ ! તું હરીને બેસજો.

સ્વરૂપમાં પૃથગભિમાનને વિલાવનાર સાધકના હૃદયાર.

પદ ૧૭ (જોયું મેં તો મારું સ્વરૂપસુખધામ, એ લય.)

આજે શમતું તત્ત્વે પૃથક્ અભિમાન,
અળપાતું મારું તારું, સત્ત્વ-તત્ત્વમાહિ; આજે
મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, શોખ્યાં ન જડતાં, કઈ જન્મનું ગયું મિથ્યા જીવમાન,
થઇ ગઈ કર્મગ્રન્થી ભસ્મસાત્ સહજે, રમતાં સ્વરૂપે થઇ સ્થિતિ મસ્તાન;—
જગત જણાતું ન તો પછી જગદુઃખ, ક્યાંતી છોડાવે સ્વરૂપાનુ સન્ધાન;
સંભર સકલ એક તત્ત્વ જ વિલસે, તત્ત્વમાં લહું સહજે ગુણતાન; આજે
કદી કદી નિઃસંકલ્પ રહું હું, પ્રકૃતિલયસહ સ્થિર કરી પ્રાણુ,
કદી કદી બહિર્મુખ રહેતાં હું નાચું, તત્ત્વખુમારીમાં કરી તત્ત્વગાન;—
બહાઈ બહાન-દથી ડાલે, એવું કદી જોઈ ચઢી તત્ત્વસોપાન,
નયને વિકાર નાંવે ધારી ધારી જોતાં,

નિરખું ન હાવે ક્યાંહિ અવિદ્યાનું સ્થાન;—
વૃષ્ટિ, પ્રજ્ઞાતિ ને નિર્ભયતા લહું, આપે બની સર્વસુખાધિષ્ઠાન,
નરહરિમાહિ અન્તે અહંને શમાવા, થઇ રહું આ ક્ષણુ પરમ ભાગ્યવાન;
બી જાં દેવી.

દષ્ટાનુગ્રહનું માન કરનાર અન્તઃકરુણના ઉદ્ગાર.

૫૬ ૧૮ (હું તો જોગણ બની છું. એ લય.)

પેલો કેવો દીસે છે મારો નાવલિયો !

નાવલિયો, મને સે'જે મળાયો;

પેલો.

એના પ્રત્યંગમાં ચૈતન્યનો શો જાદુ ભર્યો !

કાણુ જાણુ મને જઠ સમાને કેમ વર્યો !

એ તો સુરતરુ ને હું તો બાવળીયો; પેલો.

એનાં ઐશ્વર્ય જોષ જોષ હું તો રતબધ બનું,

બનું શરમીદો જોષ માંડે કંગાલપણું,

એ તો રાજવી ને હું તો રાવળીયો; પેલો.

એતે પામીને મારા જીવનભર હું રાચી રહું,

હું તો એતો નચાવ્યો જગતમાહિ નાચી રહું,

હું તો રજકણુ એ મારો વાવણીયો; પેલો.

પ્રજવનાદ શ્રવણાર્થ ધ્યાનસ્થ થવા અધિકારિઓને આહ્વાન.

૫૬ ૧૯ (પરમ પુણ્યવન્ત હો, એ લય,)

અગમ દેશમાં ચલો, શુભવાને પુણ્ય પ્રણવશુન્જતો,

પરમ નાદમાં બજો, શાન્ત કરી સંકલ્પસ્પંદનો. ^૧

બજાવે, પરબ્રહ્મ ઉઠકારરીણા,

ચઢે ખ્યાનીને જે શુભી તત્ત્વમીણા; ^૨

મધુરાં અને રમ્ય ગભીર ગાને,

લખારો અભિમાનીને દિવ્ય ખ્યાને;

સૂક્ષ્મ પંથથી પજો, શુભવા ખ્વનિ બ્રહ્મભૂંગનો ^૩ અગમ.

પ્રમીલાચરેન.

બ્રહ્માનુભવોદગાર.

પદ ૨૦ (તનુ આ મંદિર વિશ્વનાથનું, એ લય.)

કહેવું કે કરવું કાંઈ ક્યાં રહ્યું રે હાં હાં હાં,

સર્વત્ર એક સત્ સુહાય, બ્રહ્મદષ્ટિમાં

તેને હવે શું રહ્યું પામવું રે હાં હાં હાં.

અવિકૃત નિશ્ચલ સ્વરૂપમાં રે હાં હાં હાં,

કોણ કોને કહે, શું કથાય;

બ્રહ્મ०

આયાધ્વાન્ત ટાળવાનું ક્યાં રહ્યું રે હાં હાં હાં,

ચૈતન્યસૂર્ય ન્યાં ઝળકાય;

બ્રહ્મ०

પૂર્વાપરસ્મૃતિ ક્યાંથી ઉદ્ભવે રે હાં હાં હાં,

દેશ અને કાલ ન્યાં વિલાય;

બ્રહ્મ

અહણુત્યાગ ક્યાંથી સ્વરૂપગણિતમારે હાં હાં હાં,

દસ્ય તો ન્યાં છેદે ઉડી જાય;

બ્રહ્મ०

રકુરણુ કોઈ વાતનું ક્યાં સમ્ભવે રે હાં હાં હાં,

સુસ્થિર આ બ્રહ્મતત્ત્વમાં;

બ્રહ્મ०

ધતર એવું ક્યાંથી ત્યાં પ્રવેશનું રે હાં હાં હાં,

બ્રહ્મની ન્યાં ધનતા જળાય;

બ્રહ્મ०

સ્વરૂપ કે અનરૂપ જેહ છે નહિ રે હાં હાં હાં,

એક પણ કેમ તે કહાય;

બ્રહ્મ०

આવા અનુભવના અન્તમાં રે હાં હાં હાં,

સહસા આ વાણી મૂક થાય;

બ્રહ્મભાનમાં, કોને હવે શું રહ્યું બોલવું રે હાં હાં હાં.

